

№ 3087

Ж

СВЕТОЗАР ЂОРОВИЋ

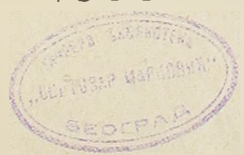
ДЈЕЛА

ДРУГА КЊИГА

СВЈЕТЛОСТ / САРАЈЕВО

1953

— Што ти кажеш, кажем и ја. Само да ми она биједа на врат не дође — рече. — Кад би ме с оном вјенчали, одма' би' скочио у воду...

— Е видите ли ви објешењака! — кроза смијех викну Јефтан поново се враћајући друштву и вукући Перу за собом. — Ишао је по толиким мјестима, гледао толике ђевојке и... знате ли зашто?

— Зашто? Зашто? — заграјаше готово сви очекујући нешто необично, нешто чудно, што би само Перо могао учинити.

— Ишао је зато да види: има ли икаква ђевојка љепша од наше красне удовице Стаке.

— Охо! — викну неко. — То није ни махнито!

— И сад вели да од Стаке нико љепши нема! — настави Јефтан некако заносно. — И он је, браћо, пред свима нама проси...

Сви ахнуше и погледаше у Стаку, а Стака, постиђена, гледаше само у црну земљу и зелену траву.

— Сретно! — викну Јово и поче точити вино.

— Сретно! — заграјаше сви...

Пушке загуцаше.

А учитељ поче здравицу...

ЈАРНИ

Сви га познавали и сви хвалили. Сијело, скуп, са-
станак, теферич какав није се могао ни замислити, а
да се и Смајил-ефендија не позове, да и он ту не буде.

— Ко ће причати, ако њега нема? . . Ко ће забав-
љати друштво? . .

И увијек се одазивао молбама, увијек долазио. Ви-
сок, танковијаст, прав као јаблан, блиједа, дугуљаста
лица, (које му било бивичено кратком, поткресаном
брадом, с крупним, кадифастим, сањивим очима и ду-
гим танким, правим носом, огрнут својом дугачком,
црном дубом, носећи у једној руци грану шебоја а у
другој чибук, јављао се, обично, доцније него други, по-
здрављао се са свима и одмах пролазио у прочеље, гдје
је нарочито за њега намјештена била шилта једна, оп-
кољена јастуцима, да лијепо може сјести и узвалити се.

И сви су одмах трчали око њега, удварали се, ула-
гивали. Један му носио духана и пунио лулу, други но-
сио жераву и припаљивао, трећи подметао пепеоницу
и уређивао јастуке око њега.

— Хоћеш ли нам причати, ефендија? — питали су
готово једногласно, оптрчавајући око њега. — Хоћеш
ли почињати? . . .

Причу његову сваки је са нестрпљењем очекивао.
Чак су и дјеца по махалама знала да се у читаву ше-
херу нико у томе с њиме надметати не може, да нико
не зна онако »китити« и онако »вести« као он.

А никада готово није понављао старе приче: уви-
јек је имао нових, које се чиниле још љепше, чудније,
занимљивије. Човјек који је много проживио, много
путовао и много читао, — читао је чак и новине редов-
но сваки дан, и читаве чланке знао препричати љепше,

него су написани — имао је о чему и да прича, и није му требало да се враћа на старо, да прежива. Чак и пословице, које је волио уплетати, каткад и гдје им није мјесто, биле му нове, необичне. Многи су их кашње у разговору понављали и износили као своје...

Једанпут сам имао прилику да га слушам читаве једне ноћи. Оно што ми је тада испричао, препричаћу сада и ја, старајући се да све изнесем и оцртам отприлике онако како сам од њега чуо, готово његовим ријечима.

Било то уз тргање, у винограду. Како нам виногради лежали један поред другог, наложили смо ватру у мргињу, украј гомиле једне, гурнули кахвени ибрик уза њу, па, чекајући док узаври вода, засјели по трави и запалили чибуке. Недалеко од нас, у страни, сједили су и лешкарили покрај своје ватре тргачи и тргачице, весели, раздрагани, обијесни, гуркајући се, штапајући, рвући. Широки модрикасто-златан пламен освјетљавао им половину мрког, знојавог, сунцем опаљеног лица, док је друга половина остајала у сјенци и црнила се; пуне, жилаве, снажне мишице добиле им чисто бакарну боју и како је одсијев кадикада клизио и преко њих, заигравао, чудно су се прелијевале, као растопљени туч, а плећа неколицине, окренута према нама, чинила се кроз помрчину као да су потпуно срасла, слијепила се једно с другим те је изгледало као да тамо сједи огроман див какав са неколико глава на раменима и са неколико рука. Кикот, цика, граја, врисак непрестано су допирали отуда до нас, разлијегали се преко читавих винограда и замирили негдје доље, у пољу, одакле као да се неко руга, враћао се кадикада тих, пригушен одјек. И цврчак је негдје у грму цврчао и голи, растоварени коњи, привезани крај улице, рзали, вршталли. А читав ваздух мирисао на зрело, изгњечено грождје и

на увелу кудељу, и тежак, топао мирис ударао у главу и као да је гушио, опијао.

— Чудна топлина — отегну Смајил-ефендија лијено, свлачећи цубу и отпасујући појас. — Слути на кишу...

— И мени се чини.

— Хатицине винограде, бојим се, неће моћи мирно отргати.

— Хатицине?

Он се извали поребарке и наслони се на руку.

— Хатице, моје жене — дочека мирно. — Има их и она доста...

— А ја сам мислио да су све твоји, да све ти тргаш...

— Башка моји, башка њезини, башка свакога сина, — одговори он зијевајући. — Свачије нек је башка и свак нек научи својим управљати. Без тога нема среће у кући...

Вода у ибрику поче врети. Ја приступих и досух кахве. Почнем мијешати.

— Јесте ли одавно подијелили? — запитам га узгред.

— Тхеее...

И опет се придиже.

— Има ту голема прича — рече. — И ако хоћеш да не спавамо... а мени се не спава... причао бих ти све од почетка, готово половицу свога живота...

— Не спава се ни мени.

И додадох му кахву.

Он спусти филџан на тле, опет напуни лулу и отпоче причати.

I

Никуд кретао није, никуд се мицао без оружја. У кахву, у берберницу, у кућумат ако би пошао, опасивао је одмах криву своју димишћију о бедру, двије ледењаче и јатаган задијевао за појас и, прихвативши по средини дуги дебели чибук са ћилибарским такумом на врху, излазио из авлије, јак, поносит, силан као одваљен комад клисура какве, а вазда горд и усправљен као и сама клисура, да га, чинило се, ни громови ни муње не би могли скрхати ни преломити. Позлаћене токе на прсима, оружје оно и фишеклије причвршћене о појасу свијетлиле се и блистале према сунцу засјењујући очи, црвена долама прелијевала се као запјенушена крв, а турбан око главе бијелио се као вијенац Ђулбехарски, ишаран праменовима големе, свилене ките, која му се са врха феса спуштала све до плећа и лагано га куцкала по њима.

Ријетко када да чаршинлије нијесу устајале из својих дућана и са чудним неким задовољством гледали за њим. Махала читава поносила се њиме а ја, јединац му, био сам се због њега и сам осилио и сва комшијска дјеца морала су да пате и страдају због тога. Смио сам и ударити, и отети нешто, и опсовати, а да се нико усудио не би ни општрије ми одговорити, камо ли да удари и да жешће увриједи! . . Чак ме матере и счеви њихови митили и давали ми смокава, грожђа, шљива, да их оставим на миру, и молили по неколико пута да оцу не причам о том, да се не потужим на кога. Толико га се бојали.

А бојали га се сви у кући. Момци, којих је било неколико, ако би се заиграли и заговорили кад он није био у кући, као да би премрли од страха чим би му кораке зачули или га опазили издаљега гдје иде. Оста-

вили би одмах све, покуњили се, стишали, и с рукама на појасу и обореном главом чекали док прође поред њих, не гледајући један на другога, не шапнувши ријечи.

И није да су га се бојали због тога што је псовао, пријетио, ударао. Јок! Он нити је имао обичаја да грди, галами, ни јаче да виче. Они су само стрепили пред силом његовом, као што обично сви слабићи стрепе пред неким који је моћан и јак. Доста је било да их само једном погледа оним орловским погледом, па да одмах изгубе главу и да се смету, као голубови пред јастребом. Нико тада не би могао ни познати да су то они исти момци, који, кад би бабо кренуо у лов, онако поносито и изазивачки, оружани и опремљени, јашу иза њега на бијесним, разиграним парипима, мрко гледајући чаршинлије и хотимично нагонаћи коње испред туђих дућана, само да нанесу штету какву и оборе робу, коју су дућанције изнијели пред ћепенке. Слабићи, немајући силе у себи, опијали се тада његовом силом и, у пијанству, жељни да се размећу оним чега сами немају према још слабијима, чинили су штету и насиља.

За чудо, и мајка ми као да га се доста прибојавала и често, врло често, могло се помислити да је то прије слушкиња каква, робиња му, него ли жена, домаћица.

Ујутру, прије зоре, дизала се из душека, трчала у кухињу и положила ватру, само да каква буде скухана прије него се он пробуди и да дуго не чека на њу. Кад би се пробудио, хитала је с ибриком у руци и са чистим пешкиром преко рамена, да му полије; затим, припаливши му чибук, измицала се натрашке и, скрстивши руке а оборивши очи, дворила га све дотле, док би испио какву и почео тражити хаљине и оружје, да се обуче и крене у чаршију.

Тако га дворила и за ручком и за вечером, а да готово ни ријечи не проговоре једно другом. Ја се уопште и не сјећам да су кадгод дуже разговарали. Ако је и било када разговора између њих, било је насамо, одвојено, гдје нико не слуша, чак ни ја. Као да је била срамота нека онаквоме јунаку дуго разговарати са женом, макар и са својом, и забављати се женским беспослицама.

Срамота од свијета бранила му је да се никад не покаже ни њежнији према мајци, да се осмјехне на њу и нашали мало. Ни кад је изгледао најведрији није се смијао нити шалио. Једино је у таквим часовима изгледао дарезљивији и немилосно расипао дукате око себе. Читаву шаку дуката давао јој да намакне што треба себи у кући; даривао је дукатима и момке, те, напошљетку, ни ја нијесам остајао без дијела. Бацио би и мени дукат-два у крило, потетнувши ме прије тога за нос или за ухо.

То му је било и једино миловање. За друго као да ни знао није. Ниједном ме није узео на крило, ни поцупкао на кољену, ни обгрлио, ни протепео ми што. Ако бих кадгод посрнуо, обрезао се или опржио, није се сажалио на ме, нити ме почео тјешити.

Шта више, као да се и веселио томе. Једанпут, кад је једно сељаче, које сигурно није знало за његову моћ ни силу, разбило ми главу и кад сам окрвављен дошао да му се потужим, само је слегнуо раменима и мирно ми одговорио:

— Па шта ће него ти разбит' главу, кад ти нијеси њему разбио прије?.. Аферим!.. Чо'јек ће бити кад тако зна да удара и да се брани, а не трчи баби да му се тужи... Ко сам у себе поуздања нема, ничија га заштита подићи не може...

Отада му се више нијесам смио ни пожалити никад, ни причати му што. Склањао сам се испред њега као испред туђина каква и тек кад сам знао да ће почети с дијељењем дуката, јављао сам се и, непрестано се склањајући за мајку и вирећи јој иза димија, очекивао свој дио.

Па ни на састанцима каквим бабо није говорио много, иако га често призивали, тражили и долазили му.

Покаткада напунила би их се читава соба. Засједну по меким, рутавим миндерлуцима, прекрштених нога, огрнути тешким, лисичином постављеним ћурцима, окићени оружјем, па само пуше и разговарају. Густ, загушљив дим извијао се по соби, ширио се и, као облак какав, обавијао их и заклањао им лица; само понекад, када би се под големим оцаком, у врху собе, мало појаче распламтјела ватра, одсијевали им окићени балчаци ножева и срмом оковане главе малих пушака.

И док су сви, једва кроз дим назирјући један другога, говорили и бенетали о свачему, бабо је сједио у врху, на својој шилти, и, пуштајући димове низа своју дугу, црну браду, мирно их слушао и уријетко лаким климањем главе одобравао нешто или не одобравао.

Још рјеђе су га могли навући да се и сам уплете у разговор, да и он рекне своју. А кад би га заиста навукли и изазвали да нешто каже, обично је креснуо укратко, оштро и одсјечно, и то једним чудним начином, који као да није трпио приговора. Зато би одмах након такве његове упадице обично и настала бескрајна једна почивка, испуњена усиљеним кашљањем и подмуклим шапатом и сваки који се налазио у соби као да се није најугодније осјећао. Многи су и нехотице чешће, испод ока, погледали на врата, као да би жељели да што прије измакну одатле, да побјегну. И, право да речем, изгледало је као да је он и проговорио само због

тога: да их све доведе у забуну, да их утуче и тако и опет покаже, е је и у говору моћнији, јачи, силнији од свију.

С кметовима је био друкчији. Кад би нам они дошли у авлију, до шездесет их на броју, растоварили уморне коње и поредали по калдрми вреће препуњене житом, кртолом, луком и купусом, сандуке с јајима, канте с медом и мјехове с маслом, сиром и кајмаком, и, пустивши још петеро шестеро јањаци да се заиграју по авлији, кад би посједали по трави, он сам сједао је међу њих, прекрстио ноге и понудио им духанкесу да запале.

Сам је точио кахву и нудио. И, мјерећи погледом читаве им товаре, питао их о кући, о дјецу, о стоци, о свему. За те људе са испуцаним, жуљавим рукама и мрким, суморним лицем, који су непрестано стресали бухе са себе и заударали на зној, он је једино имао мекших и топлијих ријечи; једино међу њима изгледао је некако блажи, питомији.

— Људима које је Алах осудио да буду несретни, укажеш ли мало љубави (не жаљења, јер то чини још јаднијим) пружио си утјеху и огријао им душу, — говорио је кашње и говорио сасвим искрено, непритворно.

Кметови су, због тога, били и слободнији пред њим, ведрији, веселији и након ручка који је увијек био богат и обилат, били су готово разуздани. Почели би на глас и попијевати и гудити уз гусле.

А тад их он почне обасипати поклонима. Не заборави ни жене, ни дјецу, ни чобанице; свакоме пошаље понешто: или фес, или округу, или зубун, ђердан, тозлуке. Свакоме шаље и поздрав или савјет какав. И, пошто га већ сви кметови ижљубе у руку и с коњима заједно крену из авлије, он једнако пристаје за њима и једнако, не престајући, набраја и поздраве и савјете.

II

Како отац или није хтио или није имао када да води много бриге о мени, био сам препуштен самоме себи и радио сам све шта сам хтио и како сам хтио. Осим што сам као од невоље одлазио каткада у мектеб и тамо по два по три сахата учио читати и писати, ни за што друго нијесам имао да се бринем. Непрестано сам се скитао по сокацима и махалама, играо се с дјецом, свађао, тукао.

Матере се нијесам бојао много. Њезине пријетње и заклетве ништа помагале нијесу, нити ме могле натјерати да се смирим и да, као слушаће какво, помажем јој у ситнијим, домаћим пословима. Шта више, она као да се бојала мене и никад ме није смјела јаче ударити или казнити жешће. Пустити некоме да ти сазна тајну која је за чување, значи упола се предати његовој власти, оковати се драговољно. А ја сам знао не једну, него неколико мајкиних тајни. Зато, вјечито страхујући да их случајно не бих одао баби, и тепала ми и митила ме, мазила.

Кад би бабо по обичају кренуо кадикада, са момцима и са јаранима неким, према Црној Гори, да се тамо окреше са хајдуцима и пљачкашима „како не би заборавио владати с оружјем«, мајка као да би наново оживила, препородила се, преобразила.

У кући би тада настало читаво једно весеље, думбус...

Комшинице, јаранице, тетке, стрине, и из наше и из других махала, доврвиле би јатомице првог дана по одласку његову, засјеле и по собама и по авлији и, разбацивши фереце око себе, а папуче оставивши дјеци да се играју њима, отпочеле са својим теферичима.

Неколике слушкиње, које је мајка најмила из махале, задихане и зајапурене, увијајући се, ломећи, гигајући, трчале су из собе у собу носећи боце и чаше са медовином, велике чиније с духаном, ибрик и филцане са кахвом, тепсије са питама и слаткишима разним. У кухињи, око које се разливао и ширио по читавој авлији силан мирис печења, ишле су ознојене, узбуђене, са неуређеном косом и обнаженим мишицама низ које се циједила вода, довикивале једна другу, препирале се, свађале.

Три Циганке, веселе, бијесне, разуздане, са дахирама и чампарима, играле су испред раздраганих кадунца, наклањале се према њима, савијале, угибале, пјевајући, подврискујући и намамљујући туђе момке да застају пред вратима и провирују кроз кључаницу. Чинило се као да читава кућа вришти, пјева, бјесни од веселја што се опростила бабина дахилука.

Наравно, чим би стигао хабер да се бабо враћа, мајка би се одмах почела устезати, повлачити. Почела би најприје отпуштати слушкиње, једну по једну, и одбијати од куће све зване и незване гошће. Тада је приступала и мени, улагивала се, миловала ме, љубила и давала новаца, само да не причам о свему ономе што сам гледао и слушао и да њему ништа о том не напомињем.

А кад би се бабо, суморан, мрк, опаљен пушчаним димом, са поломљеним токама и траговима крви на везеној долами, вратио с пута, кад би пред вратима зазвонило момачко оружје и зарзали у пјену обучени парипи, мајка се опет претварала у ону стару, смјерну робињу и, не смијући да му у сусрет изиђе, чекала га у соби са прекрштеним рукама и обореном главом.

Погледала би па истом онда, кад би је, — не поздрављајући, — позвао да му хамам уреди и изнесе ново одијело.

Како сам, нешто од бабе, а нешто од мајке, увијек добивао новаца, био сам најбогатији међу јаранима и сви ми завидили на томе. Било их, који ми се почели и улагивати и потварати друге, само да бих им купио шећерлема, локума, бајама и да бих и њима коју пару дао. По срећи, у мени је било и сувише бабине крви, која ми је сметала да дуго останем у друштву таквих јарана. Укратко сам прекинуо с њима. Једино се побоље опријатељих са оним сељачетом, са Јовицом, који ми некад бијаше разбио главу.

Био је, додуше, још једнако својеглав, јогунаст и напрасит, али је био и поштен, вјеран, поуздан. Након оне похвале бабине да ће »бит' човјек«, — која је за ме значила много, — ја сам му први приступио и отада више није било кавге међу нама. Шта више и уортачили смо се и отпочели са трговином неком.

И није то била шала каква ни обична игра, него баш права трговина, која нам обојици ћара доносила. Он је први напоменуо и почео ме наговарати да му дам новаца, па ће он отпочети са пазаривањем и бринути се о свему, а добит да дијелимо на пола, као што то и други ортаци раде.

Кроз неколико дана он је већ носио кроз чаршију, у зембиљу једном: и лула, и кресива, и игала, напрстака, вретена и, дречећи колико га је грло служило, — а био је грлат као пудар, — застајао пред свачијим вратима и звао укућане да купе, да пазаре. Ја сам опет ишао готово узастопце за њим, као надзиравајући читав посао, и ако би се гдје појавила каква тврдоглавија муштерија притрчавао му у помоћ и хвалио робу што

сам знао боље, не зазирући чак ни од убичајених трговачких лажи и заклетова.

Наравно, наша је трговина одмах привукла на се пажњу и остале дјецe. Кроз кратко вријеме поче се око нас окупљати читава гомила, као око пехливана или Цигана с међедом. Поче и дречати, грајати, кудити нам робу. Читав думбус заметну се у чаршији ради тога и замало што се не претвори у кавгу. Јово, намамљујући једног муштерију, баш почео хвалити луле и ја му као почео припомагати, кад дјеца око нас подигоше галаму и задречаше, како су све слабе, напукле, како су украдене чак. Неко се одострага још усуди да у оној гунгули и гурне Јову у леђа и да му преврне зембиљ. И када, уз грохотан смијех пакосника, попада сва роба и разасу се по чаршији, Јован поблиједи и стиснутих шака полети у гомилу. Поче тући немилосно, крвнички, по свакоме. Наста вриска, помагњава, кукњава, наста комешање, рвање.

— Шта вам је, несретници? — заграјаше неколике чаршинлије, мијешајући се међу нас и развајајући. — Шта ћете? . .

Дође и заптија. Поквата тројицу-четворицу и поведе нас пред бимбашу, на суђење. И све олако прође. Повалише нас, једнога за другим, преко некакве ониске клупе, затегоше нам димије и ударише по неколико папрених дегенека. И пустише нас и робу нам повратише. Само бимбаша за се задржа једну лулу, као, бива, да му то буде награда за онакву пресуду.

До три дана након тога појави се у чаршији и у махалама још читава дузина нових трговаца. Добила дјеца ћeф за пазаривањем, па напунила зембиље свакаквим стварима и почела продавати: које дијете имало нешто новаца уложило их све у робу, а неко је, богме, грабило и ствари из куће и продавало их, само да и оно

дође до пара и да протргује. И како је свако, по примјеру Јованову, из свега грла хвалило своју робу и дозивало муштерије, диже се, у нека доба, кроз све махале једна голема граја, каква се одавно чула ни запамтила није.

Читав се шехер узнемири. Дућанције, које су, иза подне, — пошто су пошкропили чаршију испред дућана да буде хладније, — прилегли на ћепенцима да заспу мало, покривши се великим јаглуком по глави; бегови и аге, који су се напола голи одмарали у својим одајмама, пробуђени, неиспавани, љутити, скакали су и викали, цовали, грдили што су могли жешће. На више мјеста могло се видјети како, из кућа и из дућана неких, немилосно лете и папуче, и нануле, аршини, калупи сафуна, потковице и гађају гдје стигну каквога грлатијега трговца, који босоног, изувши постуле и носећи их у једној руци а другом придржавајући зембил, струже низ чаршију, не обзирајући се на коју страну.

Напошљетку, кренуше се неколико њих пред бимбашу.

— Аман, — повикаше узбуђено — шта се ово ради, у царскоме здрављу, и какав је ово зулум настао?

И закукаше како им је живот омрзнуо због оних објекњака, те попрријетише да ће сви селити из ове земље, ако овако остане.

Ради тога заптије почеше на све стране гонити свакога кога су опазили са зембилем, па продавао робу или не продавао. Почеше тјерати дјецу макар чију, гонити их, тући. Чаршинлије сада нијесу ништа друго ни радиле, него сједећи на ћепенцима прекрштених нога, са необичном насладом сехириле, како на једној страни трче дјеца, а на другој заптије и како, прокли-

њући једни друге, гађају се камењем и сваког часа по-
срћу, изгубивши често или фес или постулу или појас.

У читавој тој гунгули мој је Јован био најприсеб-
нији. Он нити је хтио противити се заптијама, ни бје-
жати, ни узмицати. Не. Само се за дан-два склонио у
кућу и лагано размишљао о читавој ствари. А трећега
дана дошао је мени и узевши ме за руку, повео за со-
бом у закутак један.

— Дај ти, болан, — рече — да купимо бимбаши-
ници једне папуче, па ће све добро бити. Тако и ста-
рији раде, па што не би и ми? . .

Одмах се споразумјесмо. У рукама лијепе жене муж
је најчешће ситна играчка, а пошто смо знали да је
бимбашница чувена љепотица одмах смо били и си-
гурни да ће нас она извући из ове незгоде.

Истог дана, пред вече, Јован је однио папуче и
изјадао се. Пољубио јој и руку и неколико пута покло-
нио се до земље. А већ сјутрадан стигао је заптија с
поруком да је само њему, Јовану, дозвољено продавати
робу из зембиља и да му од сада у томе нико сметати
неће.

Од тога дана **трговина** је почела брзо напредовати.
Зарада је расла све више и више и у неко доба толико
смо се били осилили да смо чак почели говорити и о
свом дућану, о **правом дућану**.

III

Најближи нам, први комшија, — чију кућу растав-
љао од наше само један танак, висок, увијек обијељен
зид, — био је Сулага, мирни, добри Сулага, који једини
у оно доба никаква оружја на себи носио није и кога
су у читавом шехеру сви и називали **женскоњом**.

Омален, ситан, мршав, са главом мало већом од »стиснуте шаке« како му подругљиво говораху, са ријетком брадом која му се састојала управо из три дијела и за коју се никако не би могло рећи да је израсла на лицу, него је неко наказно и накриво прилијепио за образе, ишао је улицом лагано, гегајући се и увијек понешто носећи у руци: или ђугум да донесе воде са чесме, или ђулицу какву, завежљај, торбу, плетару. Каткада је излазио носећи дијете у нарамку и тада обично подруживале му се потајно све чаршињлије, тврдећи узгред како код куће мора и пелене прати, и хљеб кухати, и мотати памук на цијеви.

И макар што је од рођења још био необично богат, богатији него четворица других заједно, ипак су га готово сви избјегавали и склањали се од њега. Стид, зар, било људе да се друже са човјеком који још ни једнога Влаха посјекао није, ни на чију кућу ударио, никога напао, изгрдио. Шта више, знајући како он не воли препирати се ни парничити, како му тешко и изаћи на суд а камо ли тамо правдати се, многи су се старали да му напакосте, да га оробе. Прихватили су помало од његових њива, ограда, винограда, желећи да му освоје, отму управо, теретећи га како су, токорсе, његови стари то приграбили од њихових старих и како је то он дужан повратити.

Једанпут је, чак, неки Хасан Арнаут хтио и на башту му покрај куће да удари и да је приграби.

Дошао лијепо усред бијела дана пред башчу, раскорачио се и почео ножем сасијецати ограду, ломити је.

— Моје је ово — вели сурово и преврће закрвављеним очима. — Ја сам ратов'о и крв пролијев'о, зарадио сам и бољу башчу.

Сулага, јадник, полумртав од страха, само је мучао нешто, шаптао и измицао се на леђа.

— Моје — поново каже Арнаутин, измахујући ножем и пријетећи Сулаги. — Ко ми стане на пут, тога ће и нестати.

Док се однекуда појави и бабо, онако мрк, суморан. Не говорећи ништа и не питајући приступи Арнаутину, који је једнако пријетио ножем, снажно га ухвати за руку и продрмуса њиме.

— Ето!

И, опаливши му два широка шамара, гурну га ногом у леђа и нареди момцима да га избаце напоље.

Од тога се дана Сулага приљуби уз бабу. Никаква га сила, чинило се, не би више могла од њега отргнути. И није да је пристајао за њим као јаран, пријатељ, него готово као слуга, измеђар неки. Ако је бабо напунио лулу, он је одмах трчао да нађе ватре и да поднесе нек припали; ако је требало што у чаршији купити, погодити, наћи за нас, Сулага је ишао, узимао, доносио. Дешавало се те нам накупује за кућу и ствари, хаљина свега, па нити иште новаца нити што спомиње о њима све дотле док се бабо сам не досјети и не исплати му. И кад наплаћује а он некако окреће главу, стиди се, снебива, као да ради нешто што се не приличи, и новце, не бројећи, трпа у џеп, у њедра, за појас, гдје стигне, само да их што прије уклони испред очију, да их сакрије.

Ради бабе Сулага је и мене волио много. Никад не би прошао а да ме не омилује и не штипне за образ. Кад би нам дошао џепови му увијек били пуни ораха и љешника а иза појаса увијек се румениле по двије по три наранче. Чим би сјео почео би све истресати и сасипати ми у крило. Новаца ми није могао давати, јер није бабо дозвољавао. И то га увијек љутило. Кад год би извађени дукат морао поново да поврати у кесу гун-

ђао је и кришом, да га не би опазио, као пријетећи климао главом према баби.

Једнога дана, поклањајући ми некакве лопте, као у шали напомену како ће ми поклонити и кћер Хатицу, која ће »сигурно бити најпрва љепотица у шехеру«.

— Па хоћеш ли је? — запита, смјешкајући се добродушно. — Је ли ти драга? . .

— Хоћу — весело му одговорих, играјући се лоптама и као очекујући што ће ми још поклонити. — Све хоћу.

А бабо, отпустивши дим, превуче руком преко браде и пружи руку Сулаги.

— Нек је сретно — рече отежући. — Ријеч је ријеч и лажи бити не смије . . .

Обојица се загрлише и пољубише.

— Сад, ето, имаш своју ђевојку — откреса бабо, куцнувши ме чибуком по глави. — О другој ни помисли! не смијеш ни сад, ни кад наусница нагари . . .

Тада ме некако обузе чудан стид, изненада. Смех се, збуних, запетљах. Бржебоље истрчим између њих, завучем се чак у подрум и тамо се сакријем за некакве сандуке. Три сахата остао сам сакривен за сандуцима.

Тако се, ето, једна ситна шала претворила у праву правцату збиљу. Адет онда такав био да јарани, — желећи очувати јаранство, — заруче, чак и вјенчају дјецу, макар и млада и луда била. То се и са мном десило. И већ сјутрадан о томе се причало по читаву комшилуку и сва дјеца, колико их било, почела ме пецкати и дражити. Нијесам готово нигдје могао крочити од њихових шала, питања, подругачица. Чак ме два-три пута и на плач нагонили и кад плач није помогао, почео сам се бранити камењем. У љутини оној и јуришао сам

на неке, ударао, док напошљетку, и сам окрвављен и изгребан, нијесам бјежао кући.

Ништа тада нијесам толико желио колико да се дочешам своје мале вјеренице и да се на њој осветим. Чупао бих је за косе, обарао, газио, искидао је на комаде. Мучио бих и њу и Сулагу и никакви јауци ни помагања не би ме могли умилоствити.

— Убићу је! — пријетио сам плачући и ваљајући се по трави. — Убићу!..

— Богата је и донијеће ти пара — тјешпио ме Јован, који је једини озбиљно узимао у заштиту и хвалио. — Богата је, а то ваља... Замисли само колики ће дућан бити кад она распе паре!..

IV

Једнога јутра, управо у свануће, пробудила ме необична хука и граја у авлији нашој. Као поплашен скочио сам одмах из душека, одбацио јорган са себе и онако необучен и неуређен потрчао према собним вратима. Мајка, која је стајала пред собом и брижљиво чистила некакве хаљине, препријечи ми пут и хтједе ме зауставити, али се брзо отргнем од ње, измакнем се, и не пазећи на гомиле бисага, кабаница и конопа по путу, спустих се низ басамаке.

Дотрчавши на авлију зауставих се од чуда. Макар што сам био навикнут да готово сваког дана у нашој кући гледам свакојаке скупове, и мале и велике, ипак сам се изненадио кад сам опазио једну гомилу људи каква се у најсвечаније дане ријетко и пред џамијом виђа.

И нијесу то били само наши људи, из наше махале и из нашег комшилука. Не. Били су ту још и многи

други које прије никад ни видио нијесам и који су се у нашој кући некако слободније и рахатније осјећали него најбољи наши знанци и ахбаби. Оружани су били сви. Румене се мерџани и блиста се срма на тешким пушкама и ножевима а одсијев им игра уз напукнуте зидове и клизи по мркој, трулој маховини: преливају се и шарени, седефом извезени кундаци дугих, тананих шешана; звекећу криве димишћије ударајући о неравну калдрму, а у прецуним фишеклијама као да клопа-ра нешто, штекће, игра.

И коњи им опремљени, уређени потпуно. Везене ките, искићене лажним бисером, ударају их по челу и по очима; о врату објешени талисмани свијетле се и блескају испод оплетених и зеленим тракама окићених грива; низ седла висе бисаге и кесе чибуклије, а из теркије, покрај кабанице, провирују кахвени ибрици и златисти зарфови од филџана.

Између свију издвојила се бабина бедевија: витка, танка, поносите. И окићена је, и љепша и гиздевија од свију осталих, — бијели се као да је од свиле изаткана, — па нестрпљиво, савијајући главу и стрижући шиљастим ушима, фрче, рже и копа земљу ногом, а испод румених ноздрва, из којих бије пара, расипље се лака, бјеличаста пјена, пада по трави, по калдрми, по широким јој прсима и јаким, гуштерастим бутима.

Арнаути онај, таламбасџија, не смије ни да јој се примакне. Ударајући у стари, напукнути таламбас, који му висео о појасу, обилази унаоколо, купи бакшише што му их остали небрижљиво бацају, а непрестано се осврће и гледа: је ли довољно удаљен од бедевије и може ли га случајно и ту копитом дохватити.

И док је он тако зазирао, дотле су други, подијељени у групе, пушећи и играјући се оружјем, галамили, грајали, те се чак и дјеца из махале почела окупљати

око врата и провиривати иза каната, мислећи зар да је теферич некакав или да се нечувена чуда догађају.

Граја, хајка и галама није се стишавала све док се није бабо појавио.

А чим он изађе из собе све замукну, смири се, застаде. Видећи га онако силна, јака и поносите, са големим зеленим барјаком у руци, чији се златан полумјесец при врху бљештао, руменио и горио, а тешке, дебеле ките ударале и расипале се по калдрми, — сви као да задржаше дах и мучке се поклонише, као што се слаби и немоћни робови клањају господару.

Он их готово и не погледа. Само забодe барјак у земљу, исправи се и, ништа не говорећи, једним лаким измахом руке даде знак слугама, — који су смирени и погурени пристајали за њим, — да донесу јање.

Затим се, онако горд, усправљен и нијем, одвоји од свију, оде у страну и на трави, на зелењу, мирно отклања дову. Па се опет поврати барјаку и клекнувши на десно кољено узе јање преко крила. Закла га. Млаз топле црвене крви шикну, попрска све унаоколо и пјенушећи поче се пушити на трави, а златне ките од барјака, орошене са неколико капи, почеше се прелијевати као да се међу њима каранфили расцваше.

— Приступајте! — мукло, заповједнички осијече бабо, па окваси руке у крви и, раширене, одиже их према небу.

И сви приступише и оквасише руке.

— Јесте ли хазур?

— Јесмо.

Узевши барјак поново, он приступи бедевији и баци јој се на рамена. Појახаше и остали. И разиграше се бијесни парипи и сјајно оружје зазвекета. Читава авлија као да затутња, затресе се.

Излетише кроз капију.

Након тога, кроз читав сахат један, чинило ми се као да ништа друго и не чујем него само тутањ онај, страшан, потмуо, необичан тутањ.

Истога дана дође нам Сулага. Хтио, зар, да види: је ли све намирено, уређено, има ли у кући свега... Али није био ни онако насмијан ни ведар као обично; са мном се није ни шалио ни омиловао ме. Кад је изашла мајка, — која се пред њим није сакривала као пред другима, — чинило се као да се збунио, смео се и почео црвенити. Чак се и окрену и као да хтједе изаћи, оставити нас. Па се опет савлада, приповрну се и лагано, тихо, шапатам поче причати нешто, непрестано чупкајући браду и поправљајући појас, чије му ресе падале по бедри.

Чуо сам само како је спменуо некаква харамбашу, Стојана некаква, неке рањенике, бој, окршај, кијамет... поменуо је затим и бабу, сан некакав, и на крају надодао како се боји... боји...

На све то мајка није одговарала. Само га је пажљиво слушала ломећи прсте, отирући руке о бошчу, — иако јој биле чисте, — и покаткада према њему узвијала главом, као чудила се.

— Хоћеш ли кахву? — запита га мирно, пошто је свршио читав говор и почео се обазирати, бирајући зар гдје би да сједне.

А то га још више збуни. Зачуђено и као увријеђено погледа је, па се окрену и готово побјеже из авлије.

Мајка се само осмјехну. Лагано оде и затвори врата за њим, па пјевуцкајући узне харгилу и, сједнувши и пребацивши ногу преко ноге, поче одбијати димове.

Прексјутри дан, око подне, завришга бедевија пред вратима и копитама поче ударати, тући о праг, тресући канатима као да ће их иставити. Мајка, око које се

бијаше окупило неколико ханума да се часте и да тефериче, изненађена скочи и, поплашено узвикнувши он, одбаци од себе и чинију с алвом и неколико гурабија што их држала у крилу. Остале жене са пригушеним вриском потрчаше, журно почеше тражити ферене и сакривати се по собама.

Једини ја као да сам био нешто присебнији. Не бојећи се ничега одмах сам потрчао према вратима да отворим, и тек што сам отшкринуо канат, а бедевија, узвијерена, уплахирена, утрчи у авлију. Стрижући ушима и као зазирући од нечега, поче фрктати, рзати и бјежати унаоколо. Била је гола, празна, без узде, без седла и теркије, са мрком, прљавом, окрвављеном гривом која се слијепила и прионула јој уз широки, крупним мрљама испарани врат, са големом раном на облим сапима, која се већ почела корити и црнити: само једна танка, румена трака што још избија из ње и лагано се повлачи по јакој бијелој бедри све до кољена.

Опазивши бедевију, мајка, која је била потрчала за мнош, врисну из гласа и зањихавши се посрну, паде. Почеше врискати и жене, пошто истрчаше из соба, узрујаше се, заграјаше и склепташе се око ње. Све се помете, изгуби, узбуди. Писка и помагњава поче се разлијегати по читавој махали.

Док опет ето Сулаге. Није ишао него каскао сиромаш, жут, блијед, модар, — онога часа учинило ми се да је неколико боја промијенио, — са широко отвореним устима и необично разрогаченим очима. Само што муца нешто, цичи и размахује рукама, а ни једна ријеч, ни једно слово не може му се разабрати, ни један знак разумјети. На мајку, на жене, на ме не хтједе ни погледати. Потрча право бедевији, ухвати је за гриву и, једнако онако муцајући и цичећи, поче је теглити, чупати, ударати по врату.

А тада као да и мени свану пред очима. Познадох да се догодило нешто страшно, најстрашније и, потрчавши Сулаги и приљубивши се уз њега, почнем и сам јаукати и запомагати из свега гласа...

Пред вече почеше пристизати и понеки од момака који бијаху отишли са бабом. Сви ослабили, изнемогли, малаксали, са повезаним главама, у крпе умотаним рукама и ребрима, без коња, готово и без оружја и без хаљина. Кроз дроњке оне што су још висили на њима провидило се голо, изгребано тијело; из рањавих, на пола обувених нога непрестано текла, цурила густа крв, а зној им цурком текао с лица, — које као да се и сад прелијевало страхом, — слијевао се на окрхано, поломљено оружје што им још остало. Изгледали су као гомила јадних, одбачених просјака који су свратили да ту умру, издахну, а нипошто као ратници какви који су ишли да гоне хајдуке.

— Ах! — узвикну Сулага угледавши их, и плјесну рукама. — Ах!..

И одмах као да се прибра, освијести.

Остави брзо и бедевију и мене, узе ђупуме што су у једноме низу стајали испод басемака и оде, отрча управо на воду.

— Ево — узвикну након краће почивке, носећи воду и указујући на чисте пешкире које бијаше пребацио преко рамена. — Сад ћу ја... Сад...

Па пође од једнога момка до другога и, спустивши се на кољена, поче их напајати, испирати им ране, утирати.

— Сад ћу...

Слуге му донесоше и кахве, духана, хљеба и он понуди свакога и сам сједе међу њих. И замоли их да причају о свему, да све кажу.

Узбуђен човјек, под првим утисцима, никад (не може све јасно и лијепо испричати... Ни момци то нијесу могли. Дуго су гледали један на другога, као погађајући се: који ће отпочети. Напошљетку најмлађи од њих, који је некако изгледао и најприсебнији, поче причати и казивати нешто. Али и он се збуни, смете, замуца. Из читава му причања није се могло јасно разабрати: шта је све било и како је било. Сазнали смо само толико, да је напуц чету, која је пошла била да уништи читаву дружину чувеног харамбаше Стојана, у зору дочекао Стојан из засједе и да је настао жесток окршај.

— Три хајдука су, — рече — ударила на бега и сва тројица изгубила главу. Најпошље га Стојанова пушка погодила у прса и раставила са бедевијом.

— А тад? — запитга Сулага и, онако прекрштених нога, попридиже се. — Тада?..

— Кад је бег погинуо, читава наша чета изгубила је главу — одговори момак тихо. — Све клону, ослаби... Неки почеше бјежати бацајући оружје, а неки се и сакрише... И ето... таки и остадоше у животу и... ево нас овђе...

Сулага уздахну, одмахну руком и оде.

— Не свиђе му се прича — рече оно момче, намигнувши.

— Женскоња — дочека други.

— Шути!.. Ни ти нијеси бољи — опет ће оно момче, пецкајући. — Нијеси смио ни пушке опалити, него одмах бјеж'о...

— Лажеш!.. Ти си први стругно...

И, увјеривши се потпуно да су изван опасности, тутунећи и срчући кахву почеше се препирати, шалити, смијати...

V

За неколико дана након погибије бабине у кући нам је био нечувен неред. Од јутра до мрака непрестано нам долазиле жене, познате и непознате, из комшилука и удаљених махала, посебице или у групама, и ишле мајки, наметале јој се, токорсе да је тјеше и разговоре. Неке су доводиле и дјецу са собом, бојећи се зар да их саме оставе код куће, и читава широка авлија препуњавала се дјецом која су скакала, врискала, трчала по њој и играла се клиса, лопте, сакриваче. И све је некако више сличило весељу каквом него оплакивању погинулога. Осим мајке, која је више лежала него сједила у ћошку једном, међу јастуцима, и ћутала, све су жене галамиле, викале, неке се и смијале. Чибуци ни сад нијесу били заборављени; дим се и сада колутао по соби, а кахва се непрестано точила и непрестано испијала. И слуге и слушкиње, — не бојећи се више никога и не зазирући ни од чега, — честили су се међусобно, пили, свађали се. По њиховим собама као да је потоцима текла медовина, ракија, газиле се хурме, локуми, гурабије, котурале се наранче и лимунови.

Тек кад се мајка поче помало опорављати, поче се и хука стишавати. Жене, једна по једна, изостајаху покомкад, почеше се јављати све рјеђе и рјеђе. Осталоше још само неколико комшиница, којима као да не бијаше најпријатније растати се са пуним чинијама и са духаном. Али и оне, видећи да се у чашћавању почело штедити, кашње се навраћаху тек уријетко и остајаху само по час по два.

Једино момци што су још хтјели да настављају своје гозбовзње и да се опијају. Били донијели однекуда и читаво буре ракије, поставили га наред себе

да може точити колико који хоће, унаоколо га окитили травом и зеленилом и са читавим гранама трешања, којима су, узгред, мезетили. Чак и слушкиње били до-мамили себи, помијенали се с њима. Натјерали их и да се пропију и у пићу да расплећу косе, бацају хаљине са себе и полунаге да се ваљају и премећу по ћилимима и серцадама, док су они, наслоњени уз зи-дове, одбијајући димове и пијучкајући, пожудно их гледали и добацивали им масне, неслане шале.

Мајка, уморена и ослабљена, испочетка није ни мо-гла ништа забрањивати, нити им забрањивала. Капшње, кад су жене престале долазити, кад је остала осамље-на, готово као да је и сама жељела да јој неко говори у кући, да граје, ларма. И зато је најчешће ишла у собу одакле је најбоље могла чути њихове разговоре. Легла би на шилту, сјела, или се наслонила на пенџер и поднимљена, замишљена, тужна слушала их. Ако су макар за час престајали са грајом или почели ша-путати, немирно је устајала, ходала по соби и чупала, кидала све што јој се у руци налазило.

И као да се плашила нечега, много се плашила. Лежећи или сједећи често би се стрекнула, пренула се и узвијерено почела ослухивати, пазити. Затим је по-ново устајала, дизала се и гледала напоље, освртала се, завиривала струда.

Једанпут сам, из радозналости, прислушкивао кад се жалила једној слушкињи, како је он, бабо, још и сад мучи и прогони, како ни сад неће да је остави на миру.

Не може — вели — још никако ни смислити, е је он мртав и да више никад дође неће. Јок!.. И сада, сваки дан, по неколико пута као да зачује: и коњски топот, и звуку оружја, и глас његов, оштри, дубоки,

мушки глас како грми испред врата. Због тога и претрне, премре. Због тога се и ноћи плашти толико.

Кад се ноћ спусти, — каже — читава кућа кад потоне у мрак, у помрчину, и кад све поспе онда настану праве муке за њу... Чини јој се, као да је ода-свуда гледају његове очи, стријељају је, пеку... Чује му и ход, осјећа и дах његов.

И узалуд се опире, брани, отима; узалуд се окреће и увија по душецима. Нико га отјерати не може. Ту је он, ту непрестано, једнако моћан и силан, једнако влада над њом.

Наскоро сам се увјерио да је говорила истину.

Не знам ради чега отпусти она након неколико дана ту исту слушкињу, која је и спавала с њом, а мој душек премјести у своју собу и прострије управо покрај свог душека. И већ прве ноћи криво ми било што је то учинила. Готово ми није дала ни ока склопити.

Чим смо легли, одмах ме почела заговарати, запиткивати и причати нешто. Познао сам одмах да се упињала да ме што више задржи будна и да ми причањем сан разбије. Лакше јој било кад макар с киме говори, кад прича макар о чему. Ништа помогло није ни кад сам престао одговарати и склопио очи, претварајући се да спавам. Она је и даље говорила, питала, гласно размишљала о нечему.

Тек пошто се заморила толиким причањем застаде мало, поћута и преврну се на бок. Покушаваше зар да и сама заспи. Узалуд. Преврну се још једном, збаци јорпан са себе и један јастук одбаци испод главе. Опет поћута мало.

— Ух!..

Изненада скочи, приступи вратима и ослухну. Затим, бржебоље, стаде покрај пендера, отвори га и провири напоље.

— Ништа нема — рече гласно и поново се врати душеку.

И као да размишљаше више њега: хоће ли опет лећи или неће. Па га повуче према вратима, на друго мјесто. Промијени јорган и јастуке, растресе их. Леже.

— Смајиле, Смајиле, спаваш ли? — запита ме уплашено након дуже почивке. — Јеси ли будан?

— Јесам.

— Рашта си се пробудио?

— Због тебе.

— А ништа друго не чујеш?

— Ништа.

— Не чујеш како звечи нешто, звони?

— Јок!

Бојећи се зар да опет не заспим брзо настави разговор о другом. Поче ме питати и за Јована, за дућан и обећа нам дати новаца да накупујемо робе. И много поче обећавати. Обећањима ме и замамила вјешто и тек пред зору пустила ме да заспим, да се одморим иза толиког разговора.

VI

Хусо, један од најкршних момака наших, посвађа се једнога јутра са свима осталима, ради љепушкасте Ајкуне, Циганчице, слушкиње нам. Гледајући је онако плаху, једру, кршну, како у танкој кошуљи и димијама, без јечерме, иде, ломи се, крши и свакога у соби нуди ракијом и слаткишима смијући се и намигујући, распали се, разбјесни, и ухвативши је око паса силом је притегну себи у крило и цикну:

— Да се од мене ниси макла, бре! . . Само ћеш мене да служиш, само мене у очи да гледаш, само мени да се смијеш . . . Никоме више!

Момци, загријани и поднапити, одмах се узбунеше, заграјаше:

— Јок!.. Није твоја!.. Наша је!..

— Моја...

— Наша!

И склепташе се око њега, навалише. И, док се Ајкуна трзала, цичала, отимала, покушаше да је уграбе, отргну од њега.

— Није твоја!

— Моја!..

Хусо, стегнувши Ајкуну, поново подвикну, шкргутну зубима и извуче нож из корица.

— Ко каже да није моја? — запита, измахнувши ножем. — Ко?..

Сви прихватише за ножеве и навалише опет.

— Наша!..

И ко зна шта би било да се тога часа мајка не указа на вратима. Зачувши, зар, необичнију грају, хитно је стрчала низ басамаче, полетила према соби и онако задихана и уплашена застала на прагу.

— Оставите оружје! — викну брзо, опруживши руке према њима и као молећи. — Одмах!..

Момци застадоше и погледаше је зачуђено. Ненаучени да слушају и женске заповијести, макар и домаћине биле, не оставише оружја нити устукнуше. Само се згледнуше међусобно, као да се питају: хоће ли је послушати или неће?

— А шта ћеш ти овђе? — изненада се окоси Хусо, не мичући се и не пуштајући Ајкуне, која је, застиђена, заклањала лице рукавом и трзала се јаче. — Што си дошла?..

— Ко је кавгу запођео? — запита мајка као осоколивши се и подиже главу. — Ти?..

— Ја сам започео... Ја... — одговори Хусо поносито. — За људе је кавга... Жене нек се не петљају у то...

— Она је овђе ханума!.. Њезина је кућа! — заграјаше остали момци за инад њему, опколивши мајку, као да би да је бране. — Она овђе заповиједа...

Мајка се окрену и погледа унаоколо. Изгледало је као да ни сама није вјеровала да је кућа заиста њезина и да је она једини господар у њој. Као да није вјеровала, е сад збиља може заповиједати и овим људима, који су, додуше живјели у овој кући, али којима још никад ништа заповједила није. И погледа их опет и — подиже руку.

— Оборите га! — рече одлучно, заповједнички, желећи, зар, одмах да се увјери: хоће ли је послушати. — Оборите!..

Момци бацише ножеве и онако, голим шакама, навалише на Хусу. Наста једно рвање, комешање, ломљава, Ајкуна цикну и отскочи у страну, неко јаукну, неко поче псовати.

Савладаше га, свезаше.

— Шибајте!

— Њега?

— Шибајте!..

Неко дохвати три-четири шибе и добаци им. Они не прихватише.

— Шибајте!

— Не... Немојте! — застења Хусо, покушавајући да се дигне. — Нисам лупеж... Јунаке кољу, а не шибају...

— Удрите!

Неки, затежући, мрштећи се, приступише.

— Слушајте, поганови!..

Оштар, суров узвик као да поплаши момке, забуни их. Брзо узеше шибе и измахнуше.

Хусо прикупи сву снагу, врисну и хтједе да скочи, да се отме. И, онако везан, спућен, саплете се и опет посрну. Сав модар у лицу, надут, страшан, с исколаченим, помућеним очима и пјеном око уста, поново врисну, прекиде коноп један и размахну рукама, пријетећи, грдећи.

— Уби, курво, а не брукај ме!.. — јаукну, увијајући се под ударцима.

Па снажно удари главом о под, а крв му потече из носа и разли се по ћилиму и по антерији.

— Уби!.. Закољи!.. Курво!..

— Избаци га из куће! — отсијече мајка кратко, па се окрену и изађе из собе.

Случај овај као да јој нову снагу даде, као да је подиже, препороди. Видећи како смије ударити, избацивати кога хоће, а да јој нико ништа не приговори, видећи како је сви слушају и гледају некако друкчије, мекше, питомије, сада тек као да осјети како нико моћнији од ње нема у кући, како је она највиша сила, власт, господар над свима.

И нагло се поче мијењати.

Мјесто да сједи у соби као прије, да тугује и размишља, поче ходати, мотати се по читавој кући, завиривати свуда, надгледати, пазити. Поче и заповиједати оштрије, и грдити, и пријетити. И што су више стрепили пред њом, клањали јој се, улагивали, постајала је све жешћа, све осорнија. Чак и на ме поче друкчије гледати. Забрани ми скитање по махалама, трговање, дружење са јаранима. И узалуд сам се отимао,

бранио... Сад се није више бојала да ћу неком јачем испричати њезине тајне и као да се хтјела осветити на мени за све што је патила. Старала се да ме заузда, стегне, пригњечи што може јаче.

Па као да јој и то мало било. Незадовољна, зар, што само у кући, пред нама, може показивати како је слободна, независна и моћна сада, хтјела је и желила да то и другима, изван куће, покаже да се и пред њима, пред читавим свијетом, похвали.

Ради тога удари у чудне работе неке, у праве махнитлуке. Брзи и изненадни прелаз из највећег ропства у потпуну слободу свакога залуди помало; одузме му памет. Па и њој. Она мирна, тиха, повучена жена, која се толико бојала свакога, непрестано пазила на оно »шта ће свијет рећи«, нагло, непромишљено, прекиде са свима обзирима, заборави на све, све погззи, одби, одбаци. Кад је већ видјела да јој нико ништа не може забранити, хтјела је и да ради све што год јој на ум пане. И хтјела да се покаже као јунак неки. делија, мушкобана.

У дну авлије, готово одмах поред зида, намјести као страшило неко, човјека некаква, слична Црногорцу, са големим, дебелим турбаном око главе, с очима од кромпира и носом од патлицана, у чоханим чакширама, огрнута доламом. Набивши га на колац и тутнувши му чибук међу рукаве, поче га гађати из пушке, стријељати.

Читав комшилук мислио је првих дана као да је у кући шенлук. Многе комшије, зачуђене и узнемирене, почеше допрчавати и питати нас шта се десило. Сулага је, како ми рече, помислио одмах на лопове, хајдуке, разбојнике и готово хтио запомагати, звати у индат...

Пошто јој додија пуцњава купила је и тамбуру и поче ударати уза њу. Сједне наспред авлије, пребаци

ногу преко ноге и, забацивши косе а узевши тамбурв на крило, запјева:

„Бег Али-бег на кули сјеђаше,
Вјерну љубу на крилу држаше...“

И, као да није знала других пјесама ни других кај-да каквих, вјечито је пјевала само ту једну. Пјевала непрестано, неуморно, да јој се чак и ругати почели и из спрдње назвали пјесму »удовичином пјесмом«... .

— Распалила се удовица, па пјева — довикивали јој. — Своју пјесму пјева!..

Ни мене нијесу остављали на миру, нити ме штедјели. Кад бих прошао чаршијом, са јараном којим, беспослене дућанције увијек ме призивале себи и увијек питале: колико ракије попије мајка на дан и колико ми тамбура разбије о главу док пјесму допјева... . Колико ли сам суза пролио због тих подругачица!.. И колико сам камења набацао у дућане подругивача, кроз плач их проклињући и осујући немилосно!.. Стид ме и сад да причам о томе!..

Нешто из радозналости, а може бити и због чега другога, почеше се око наше куће све то чешће окупљати и момци и удовци из читава шехера... . Почеше увече редовно долазити, један за другим, обилазити око куће и са необичном грајом и хуком гурати се, тјескати, око авлиских врата и око баштенских плотова. Момци, што нам још остали у кући, непрестано им износили понуде: духан, кахву, ракију, непрестано послуживали, частили.

— Нудите!.. Свакоме нудите!.. — довикивала им мајка, која је, огрнута лахким, провидним чаршафом, весела, разуздана, као на крилима прелијетала са једног мјеста на друго, од једне групе другој, јављала се свима, шалила се, смијала, цичала, увијек тапшући ру-

кама и поцупкујући на пети. Изгледала је више као какво младо, безбрижно, ђаволасто дјевојче, него кас удата жена, која још има толиког сина. И бојећи се, зар, да је когод не прекори тиме, да је не пецне, вјечито ме гурала у прикрајак, гонила од себе, затварала у собу, озбиљно пријетећи да ће ми »ноге пребити«, ако се усудим помолити, појавити пред њезиним јаранима.

Отада се између нас двоје отпочела као нека борба, инат неки; отада управо и почиње моје право **житије**, како се то рекне, о коме једино и вриједи да се нешто прича.

VII

Да нам не би имуће пропало и забаталило се, мајка по препоруци некакве стрине, тетке ли, узе једног субашу, Зулфагу некога, намјести му и уреди у кући собу једну, у којој ће становати. Био то висок, коштуњав човјек, са необично дугом шијом, на којој се, слична змијској, издизала мала, ситна глава, са очима које се једва видјеле испод големих, плавих обрва, са танким, нагриженим брковима и великим, дебелим уснама, које се, на крајевима, непрестано трзале и непрестано развлачиле на смијех. Кад је дошао, изгледао је некако сметен, збуњен, стидан. Потрчао је да пољуби мајку, чак и мене, у руку, и заплео се. спотакао, да сам у два маха помислио, е ће намах по-срнути и носом ударити о земљу. Ни гледати није могао човјека отворено, — вјечито је пиљио негдје у висину, изнад себе, — и на какав дужи говор као да није смио ни помислити. Десет ријечи није могао изговорити, а да не замуца и не застане.

И кашње, кад се мало одомаћио у кући, кад је све упознао, остао је такав. Са слугама и слушкињама ни дружио се није. Бјежао је од њих, сакривао се, склањао, ради чега му се сви и подсмјевали и пецкали га.

Једино је нешто више пристајао за мајком, пазио на њу и старао се да јој што боље угоди. Свако јутро, прије зоре, босоног је ишао на Неретву, доносио воде и спуштао пред врата њезине собе, одмах поред прага; кахву јој сам пекао и износио, сам чистио наргилу и пунио је духаном. Сам је брао и руже и китио шилту на којој ће сједити, куповао шећерлеме и нудио јој, клањајући се дубоко и, са особитим страхопоштовањем, измичући се на леђа.

У њезину присуству миловао је и мене и, као малом дјетету, давао ми пушке од зовине што их сваки дан правио; каткада ме узимао и на леђа и почео потркивати по соби ржући као парип и одбацујући ногама.

За кратко вријеме толико смо се навикли на њега да мајка управо није могла ни ручати ни вечерати ако њега није било да двори, да послужи. Зато, иако је каткада и морао отићи на село, наређивала му је да се што прије врати. Више од три дана нигдје није смио остати.

Са села се враћао увијек некако суморан, забринут, тужан. Цепови му вазда били препуни некаквих хартија, тефтера и писама и, кад год би мајка изашла у авлију, сједао је у прикрајак један и тамо почео срачунавати нешто, писати. Затим, пошто би она приступила, показивао јој некаква слова, бројеве, — иако није знала ни читати ни писати, — и замишљено вртио главом... И одмах би се снуждала и она, оборила главу и живо почела тући папучама о калдрму.

Кашње сам сазнао како је он нашао сва наша добра у нереду, остављена, запуштена, готово сасвим пропала. Бабу је необично хвалио и ковао у звијезде, жалећи што није био толико и домаћин колико и јунак и што није боље пазио на кметове и остале радине. Сви као да му били невјерни и сви га поткрадали.

— Без мудре главе и без много новаца... мучно је... не спасава се ова кућа од пропасти — тврдио је немилосно, савијајући хартије и гурећи се. — Још само мало... ето... корак један па... па се може преврнути...

Мајка, која никад није била рачуница нити је познавала право стање наше, изненадила се кад је све то чула, уплашила се. Жена, која је вазда живјела у маљу и богатству, научена да свега има колико хоће и више него колико хоће, задрхтала је при помисли да би могла једнога дана, огољена, остављена, без игдје ичега остати на сокаку.

— Како ли би ме тад душманке гледале и како ли би се светиле!.. — говорила је узбуђено, чупкајући ресе на бошчи и све јаче лупкајући папучама. — Како ли би се смијале, подругивале!..

Тада јој се и чинило да од Зулфате нико на свијету паметнији нема. Тада јој изгледао и крупњи, и јачи, и већи од свакога. У њему као да је гледала избавитеља неког, добротвора, у њему, готово, гледала све...

И нареди да сви укућани пазе на њега, да га слушају. Нико више ни помислити није смио да му се наруга, подсмјехне или окоси, макар и испотаје, кришом, а камо ли јавно, отворено. Сада су, —чим би он прошао — сви се понизно уклањали с пута, измицали се и поздрављали га. Ако би иза подне пошао у своју собу и затворио се »да премишља«, нико није смио дахнути у кући, нико ријечи проговорити. Свако ко је морао

каквим послом да прође авлијом, да донесе што, ишао је на прстима лагано, тихо, старајући се да ни трава не зашупти, ни шљунак не захршти под ногама.

Ни ја нијесам смио потрчати авлијом ни заиграти се. Чим би ме угледала како се врзам и како правим шанчеве, мајка би одмах дотрчала, дирнула ме за рукав и ударајући, шамарајући, гонила ме из куће на сокак, у махалу. Узалуд сам се противио, копрцао, отимао. Ништа није помагало. Ако је не бих хтио послушати, наређивала је слугама да ме узму у нарамак и на силу избаце пред врата.

Тада сам бјежао Сулаги, у авлију му. Хатицу, вјереницу, затицао сам обично гдје сједи на софи са цвијећем, међу шебојима, и токорсе прешива некакве халјине, крпе. Опазивши ме, остављала је посао, трчала и пружала ми руке, тражећи да јој изручим на изврнуте длане шећерлема, хурма, љешника.

— Шта си донио?.. Шта?.. Камо?.. — питала је потскакујући и облијетајући око мене. — Дај!..

И пјевала ми, причала, забављала се са мном, све док не би Шерифа ханума, мати јој, изашла из собе и понудила нам пексимита са пекмезом, да узмемо и »да заварамо глад«...

Кад би, напошљетку, међу нас дошао и Сулага, узимао ме за руку и изводио у страну. Питао ме и распитивао о свачему. Питао и за мајку, за здравље јој, за слуге и слушкиње. Нарочито је тражио да му што више причам о Зулфаги. Интересовало га све шта он ради и како говори и како рачуна... И, док сам говорио, непрестано се мргодио, непрестано ломио прсте и прекидао ме узвицима:

— Хајинин!.. Хајдук!..

Право да речем чудно сам се таквим упадицама. За хајдуке сам знао да су опаки људи, — они су ми и

бабу убили, — али да би и Зулфага могао постати хајдук, никако нијесам могао вјеровати. И може ли он бити хајдук, кад није ни снажан, ни мрк, ни крвавих очију!.. Може ли бити хајдук без големих бркова кроз које се провиде токе на прсима и без оружја за појасом!.. Па су хајдуци и кавгације, зулумћари, отмичари, а Зулфага је миран, стидан, смстен. Он и не зна друго него служити мајки и превртати хартије.

— Зашто га ружиш тако? — неколико пута питао сам Сулагу, прекидајући причање. — Рашта?..

— Јер му не вјерујем — одговарао је ватрено, поново ломећи прсте. — Не вјерујем, брате... Чудим се само како се увукао у вашу кућу и ко вам га натовари...

Па би ме обгрлио и почео миловати:

— Штета... Штета, Смајиле... А то ми не слуги на добро...

VIII

Мало помало и мајка као да отпоче »штедити«. Поче отпуштати слуге и слушкиње.

Најприје отјера Османа, старог, изнемоглог Османа, који је и осидио служећи и који више ни ићи није могао без штапа, често и без штаке. Док је био бабо у животу Осман као да није ни знао ни за кога у кући осим за њега и другоме се ни покуравао није. Он му тимарио бедевију, он чистио пушке, сабље, ножеве, пунио фишке и припремао кремене. То му управо био и једини посао и за живу главу није хтио прихваћати за друго. Човјек, који је читав вијек провео носећи оружје и радећи око њега, мислио је да би му мања и грехота и срамота била кад би се случајно и превјерио, него кад би се спустио дотле да ради и женске и рајинске послове и да се њима забавља. Због

тога се често свађао и с мајком и љутио се ако би га позвала када да јој помогне у послу, да донесе воде, дрва, масла.

— Нећу ја — говорио је набусито, мрштећи се — радити уз жене, макар ме на комаде сасјекли... Јок ханума!..

Ни лошље смрти бабине није се промијенио. Само је из собе препртљао у коњушницу, бедевизи, и намјестио ту као креветац неки, да може поред ње и ноћивати, спавати. И оно оружје што је преостало пренио је тамо. Свакога јутра, рано, прије гранисунца, износио га на праг, приносио својим жутиим, упалим очима и шкиљио у њега, загледао, тврдим, жуљавим прстима пипао оштрице, трљао га, уређивао, чистио.

Једнако је и фишеке пунио и припремао кремене, надносећи суху, космату руку над густе, сиједе обрве, непрестано извирујући и као очекујући бабу да се поново врати, те да поново крене на хајдуке.

— Еј, рђо, јеси ли се пута зажелילה? — питао је каткада бедевизи, хватајући је испод врата и приносећи румене ноздрве њезине смјежураним, обвехлим, необријаним образима својим. — Јеси ли се одморила, рђо?.. Знаш ли како смо ишли једном, па се ти уморила, па...

Слуге га често прекидале у таквом разговору, смијале му се. Зато му и било криво на њих, зато их и прекоравао.

— Не знате ви, поганови, како је мени — гунђао је измичући и као стидећи се. — Не знате ви... јер... јер сте женскоње...

И као што ништа трпио није што је било ново у кући, што се након бабе измјењивало, тако није трпио ни Зулфаге. Мрско му било и гледати у њега, мрско било посматрати како двори мајку, како иде за њом,

удвара се, улагује. Ни говорити није хтио с њим, ни поздрављати се. При сваком сусрету окретао је главу у страну, отплувао и отресао руком као да се гади од нечега. Зулфага је, хтио не хтио, морао бјежати испред њега, измицати се, сакривати.

Али као да није могао дуго издржати тако. Стид га, зар, било од осталих слуга и слушкиња, који су све гледали и наслађивали се псовком Османовом, стид га и од мене, од свега свијета. Зато оде пред мајку, испружи шију, понизно се наклањајући и љубећи јој скуте, и тихо прошапта:

— Ето...

Па јој спусти на кољено све тефтере и све хартије и, измичући се на леђа, крену из собе.

— Шта је ово? — запита мајка брзо и, збацивши све оно са кољена, устаде и пође за њим. — Шта ће ово?

— Ништа... Тако... — одговори он мирно, прекрстивши руке на прсима и пресамитивши се. — Не могу ја више овђе.

Мајка га као од милоште ухвати за ухо и, онако пресамићена, опет увуче у собу.

— Не можеш?... Рашта? — запита зачуђено. — Шта ти фали?

— Осман ме 'сује, — промуца Зулфага отегнуто и поче комешати раменима. — Остарио чо'јек, па не може да ме гледа... А он одавно у овој кући... добар је... поштен... вјеран...

— Стар је — рече и мајка покуњено и обори главу. — Кад сам дошла у ову кућу затекла сам га...

Зулфаги се засија лице од радости. Опружи обје руке и поче их трљати као да се умива.

— Ето видиш — отсијече јаче — он овђе више треба... Ако и не ради ништа... ако... ако и једе хљеб цаба, он је... он је опет као антика нека, коју треба

чувати... И добра је срца... Бољи је од мене па... па је свакако правије да ја иђем а он да остане...

— Да иђеш? — запрепасти се мајка гледајући га.
— Ти?

— Није друге...

Мајка се распали, наљути. Приступи му нагло и ошину га по образу.

— Јок!.. Слушаћеш ме, крмче никакав! — викну раздражено. — Ти остајеш, а Осман нек иђе... Он ми не треба...

Па сама позва Османа, премјери га од главе до пета, и брзо, не размишљајући, откреса:

— У овој ти кући нема више мјеста... Пртљај...

— Лијепо је то — рече Осман мирно опирајући се на штап и кушајући да се исправи. — Јунак ме у ову кућу довео, њега сам и служио... Кад њега нема, жене служити нећу... Лијепо је то...

Мајка отвори чекмецу и извади кесу с новцима.

— И да ти платим, — отсијече оштро, играјући се кесом — све што сам дужна... Колико?..

— Тебе нијесам служио и немаш ми шта плаћати — кратко, поносито одговори Осман. — А рахметли бег одужио се и мени и свакоме својим јунаштвом и срцем својим...

Па све јаче стискајући свој штап сувом косматом руком, која се испод бијелог рукава кошуљина необично црнила и необично дрхтала, измакну се од врата и ту застаде...

— Само — рече промукло — пустићеш ме да и данас очистим оружје и истимарим бедевију... Ето то...

— Јок! — откреса мајка и љутито баци кесу у чекмецу. — То нећу пустити...

— Немој ни мислити да сам те молио — сјурово дочека Осман, а оштра, дубока црта једна у повијама

као да потпуно утону, изгуби се међу набраним, густим обрвама, испод којих се стаклиле мутне, влажне очи и некако пријекорно звјерале, шкиљиле према свима нама. — Ја жену не молим . . . Ја сам само питао, па . . .

Не довршивши окрену се и пође из собе. Старао се и упињао да изгледа што поноснији и што јуначнији и, објема рукама обухватајући штап, на силу хтио да мушки коракне, да затресе кућом. Али чим је прешао преко прага, нога му поклецну и он посрну, паде.

— Ништа је — прогунђа стискајући зубе и жваћући чађаве бркове који му пали по устима. — Запело ми нешто за ногу па пао . . . Ништа је ово . . .

За Османом одоше још неколико њих, одбјегоше. Напошљетку читава кућа остаде само на једном служи, на Хамиду неком, кога Зулфага однекуд доведе, и на једној слушкињи, за коју и мајка рече да је боља и поштенија од свију других.

И јарани мајкини почеше се све рјеђе и рјеђе кулити око баште, све их мање и мање долазило. У оно доба кад су се обично окупљали и састајали, Зулфага је излазио пред мајку, износио некакве тужбе, рачуне и сенете, старајући се и упињући да је задржи у соби баш у том часу кад је највише жељела да изађе и да се разговори с њима.

Понекад је изгледало као да је између њих двоје настала нека потајна, подмукла борба, у којој је Зулфага непрестано наваљивао и нападао, а мајка непрестано кушала да се са свом снагом одупре, одбрани, отме.

— Шта ће ми то, крвнице? Шта ће ми сад? — питала је љутито, газећи по рачунима и кушљајући их, гњечећи. — Хоћеш ли ме уморити са твојим кукањем, хоћеш ли убити? . .

Па би, некако и нехотице, застала пред огледалом и почела поправљати косу, хаљине, намјештати се.

— Нећу ја вазда тих брига и кијамета — викала је затим јаче, полазећи према вратима, увијајући се. — Ја хоћу и живота, веселја, шале... Тога хоћу... Тога...

— Ех, а преша је ово — муцао је Зулфага, једнако стојећи пред њом онако тих, покоран, скрушен, са уснама вјечито развученим на смијех. — Ово се не смије затезати...

— Мичи се!..

И, приступивши му, почне га тући, шамарати. —

— Крвниче!..

— Кућа пропада... а ово је преша...

— Шути...

— И свијет зна да пропадамо и прича о том...
Мајка застане.

— Ко прича? — пита узбуђено. — Ко?

— Агинице некакве говоре: како ништа немаш, како ћеш у њих просити...

— Мучи!..

И опет почне да бије, да шамара.

— Зар о мени да тако говоре?.. Зар смију о мени тако говорити?..

Тада је остајала у соби пустивши јаране да осамљени зијевају од досаде и да се разилазе куд који хоће. Ни питала за њих није, ни наређивала да се часте. Опет је мислила о рачунима...

Кроз неколико мјесеци као да није више било ни пријатеља ни душмана да се, по дану или по ноћи, врзају око наше куће. Једино стари Осман, онако слаб и немоћан, што се прикрадао пократкада и заклоњен, сакривен чукао покрај врата, чекајући ме да изађем из куће и кренем у чаршију.

— Ђе си, одмјено јуначка? — питао је сагињући се готово до земље и љубећи ме у skut. — Нијеси, зар, заборавио на ме?

Тада би замолио да му коњушницу отворим и да га кришом проведем тамо.

— Само да видим рођу — вели тужно. — Само мало...

Поклецајући и опирајући се о тешки, дебели штап, прекорачио би преко прага, застао крај каната, опустио руке низа се и некако изморен малаксало цикнуо:

— Рођо!..

И чим би се окренула према њему, весело зарзала и почела тући копитом о земљу, трчао јој као сулуд, тапшао је по врату и сапима, прстима рашчешљавао дугу, свилену гриву и тепајући и ласкајући миловао је дуго... дуго... дуго...

IX

Свак је, након смрти бабине, причао и говорио како је он оставио много готовине иза себе. Неки су поуздано тврдили да је преко стотину ћемера самих дуката било. За чудо, та се готовина, — ако је доиста толико било, — некако и сувише брзо потрошила. Готово да је Зулфага имао право кад је говорио мајки: »Готова пара у руци, најнесигурније имуће, одлети док се окренеш«. Зато је и препоручивао највише да се остала добра уреде и некретнине да се подигну; зато је увијек и тражио да се сва готовина у то уложи. У чаршији порушио је читав низ старијих, тијесних дућана, са мрким нагњилим ћепенцима и големим стрехама изнад њих, по којима одавно израсли и прилип и маховина, желећи да ту подигне нове, велике куће

и магазе, које ће лијепо уредити и издавати под скупу кирију.

А што је више зидао, новаца је код мајке бивало све мање и мање. Напошљетку се и задњи ћемер испразнио и задњи се дукат потрошио.

— Шта ћемо сад? — запита мајка забринуто, кяд је и опет дошао да иште новаца, а тек половица грађевина једва ако је била доготовљена — Како ћемо?

— Ти си домаћица... ти наређујеш, а ја ћу слушати — понизно одговори Зулфага, клањајући се и нарочито наглашавајући оне задње ријечи ја ћу слушати. — Ти како знаш...

— А шта ја знам? — окоси се мајка оштро, грицкајући танки свилени јаглук и немирно клепећући папучом о тле. — Шта ћу ја?..

— Ти знаш све — упорно дочека Зулфага и развуче лице на смијех. — Твоја је памет голема... А... а ти и заповиједаш...

Мајка, нестрпљива, поче размјештати неке ствари по соби, које као да јој на путу биле. Поче затим и као рачунати нешто и размишљати.

— А шта би ти смислио? — запита га изненада и унесе му се у лице. — Знаш ли и ти што?..

— Их!.. Како ћу ја?.. — ускликну он задивљено и некако поплашено поче се измицати натраг. — Кад твоја памет не може... Их!.. Како ћу ја?..

— Доста! — готово цикну мајка и пљесну дланом о длан. — Не увијај ми ништа... Говори!..

— Па... па... па.. удри ме, молим те — замуца Зулфага и поднесе јој главу да га удари. — Удри... а немој да ја смишљам и да се мијешам у твоје ствари... Ти... ти си све наређивала... Нареди и сад...

— Говори!..

Он дубоко уздану и сневесели се.

— Како ћу? — запита готово плачући. — Да је моје ја... ја бих продао неколико кметовских кућа... Непопштени су, краду, варају... Да је то моје, ја бих продао...

— Одмах?..

— Ама каква је моја памет?.. Каква?.. — отегну он некако очајно, гледајући према небу. — Ти ћеш опет боље смислити.

Мајки као да се свали камен са срца. Одмах се разведри.

— А пуно краду? — запита брзо.

— Пуно.

— Па какве штете кад их продамо?.. Ја бих их давно продала...

Зулфага отегну шијом и чудновато узви главом, као да би да боље чује.

— Зар и ти смислила тако? — запита тихо.

— Давно...

— И ти заповиједаш да продам?

— Заповиједам да продаш све кметове што краду, макар их било педесет...

— Баш твоја воља?

— Моја.

Зулфага готово паде на кољена, дотаче се мајчина скута и пољуби га. Затим, онако преклоњен, измичући се на леђа, изиђе из собе некако нечујно, ишчезну.

Тога истога дана, негдје иза подне, дође нам Сулага. Био је некако снужден, забринут, невесео и, макар што сам стајао баш поред собних врата, прошао је поред мене и очешао се лактом о моју антерију, не опазивши ме нити се по обичају јавивши. Пошао је одмах право мајки која је сједила у врху собе на својој шил-

ти, и, разасувши по димијама неколике прегршти мохуна, чистила их, тријебила. Погледавши једно у друго не проговорише ни ријечи; само се поздравише лаким климањем главе. Сулага затим стењући сједе испод пенцера и леђима се прислони уз јастук један, док мајка и надаље чишћаше мохуне не дижући главе нити се осврћући на њега.

— А ти баш хоћеш да продаш кметове, ханума? — запита испрекидано, премећући велике жуте бројанице међу прстима. — Говоре тако.

— Тако и јес' — потврди мајка мисно, не мичући се. — Не лажу.

— А рашта? — отегну Сулага као у чуду, гледајући је пажљиво. — Шта ти учинише?

— Краду ме.

— Они? . .

— Ја то знам најбоље и нико не треба да ми их хвали.

Сулага осјети сву оштрину овог одговора и умукну. Поново поче на силу кашљати и протезати се. Затим, опазивши мене, даде ми знак руком да му приступим. Обгрли ме. Па се опет окрену мајки и указа јој на ме.

— А шта ће овом остати, ако и добра пролете као и готовина? — запита јаче. — Продате ли кметове и земље, шта ће с њиме бити?

— Отац се о њему мање бринуо него што се ја бринем — дочека мајка брзо и одбаци мохуне с крила. — Да је он ствари боље уредио, не би се ништа продавало.

— Он није уредио? . . Он? . . — кликну Сулага и тресну бројаницама о ћилим. — Бег? . .

— То опет ја најбоље знам. Нико мом ћетету не може бити бољи пријатељ од мене, — дочека мајка су-

рово, па се придиже и отрже ме од Сулагае. — Нисам ја трошација, па да бацам паре узалуд и да расипам...

— А Зулфага? — поче Сулага живље, придижући се. — Мислиш ли да...

— Зулфага ради како ја наредим — прекиде га мајка и, поносито му окренувши леђа, пође из собе. — Он ништа не ради без мене.

И мирни, добри Сулага оста сам самцит, понижен и посрамљен. Само сам, одлазећи, чуо како усиљеније кашље и нешто гунђа, гунђа...

Наравно да је Зулфага за све ово сазнао кроз непун сахат и плачући и пренемажући се поче љубити мајки и руке и врхове од папуча. Захваљивао јој по двадесет пута на »поштеној« одбрани и грухајући се у прса напомињао како пакосни свијет никако неће да призна колико памети и мозга има она у глави и колико је боља и разумнија него сви домаћини шехерски.

— Из зависти што је добро пошло они ово раде — говорио је јецајући. — И мени товаре на леђа да те ја наговарам... Моја махнита глава да твоју наговара!.. Их!..

А тад се окрену мени, загрли ме и поче љубити.

— Добро и ваљано момче моје, — рече некако мекко, сажалевајући — срце ти је исто као и у мајке... Још би ти и памет била као и мајкина, само ако те не покваре хунцути и ниткови некакви и ако ти је не помуте...

— Какви хунцути? — запита мајка кроз зубе и погледа га попримјекло. — Ко ће га покварити?..

— Па... па млад је... и не зна мислити својом главом... — замуца он и остави ме. — Па... па.. видила си каквих имамо пријатеља, па... па ће му свашта набацати у главу... А дијете добро, честито...

Мајка застаде мало, поћута.

— ... И казаће како му је мајка расула благо и ... и како сам ја томе крив ... И златно, послушно дијете ружно ће мислити о мени ...

Мајка ми приступи и поче миловати.

— Отсада више не смијеш ићи у Сулаге — рече отсјечно. — Нипошто! ..

— Не кажем ја за Сулагу ... Сулага је миран чо'јек — брзо упаде Зулфага, превијајући се и отежући широм. — Он није лош ...

— Он не смије више ићи у Сулаге — нагласи мајка јаче и пресијече руком по ваздуху, као да тиме прекида сваки даљи разговор. — Што ја рекнем не пориче се.

Зулфага изви главом и чудновато преврну својим ситним очима.

— Ти си домаћин, па чини како знаш — рече, па, и не погледавши више на ме, изиђе из собе.

Х

Пошто је продао неколико кметова и новце предао мајки, Зулфага за дуго времена није јој додијавао иштући ни јадикујући. Претварао се као да је све ствари потпуно уредио и као да је све одлучно пошло на боље. Изгледао је некако и задовољнији, веселији. Почео се љепше и облачити, чешће се купати, умивати, као да прије није ни имао времена да се и таквим беспослицама забавља. Свако јутро убрао би по киту цвијећа, задјенуо под широки, ћошкasti фес, који му падао по ушима, па, запаливши чибук, почео звиждукати или, стиснутих очију, некако попијевати кроз нос, шуњкетати.

А то као да и мајку осоколи, као да је разгали мало. Готово преко ноћи и она поста ведрија, лакша, чилија. Оних големих, дебелих, модрих прстенова испод очију као да сасвим нестаде; руменило јој се опет поче разлијевати по лицу.

Сад се мање затварала и у собу и чешће излазила на башчу, међу цвијеће. Својом руком залијевала је јорговане, пресађивала албабере и невене, окопавала руже и лехандере. И као да се није знала уморити у послу томе, као да јој није требало почивке. Зној је сблијева по лицу, по врату, по мишицама, мокра коса лијепи се по челу и по образима, док она ради, непрестано ради и пјева, а плаха пјесма разлијеже јој се, одјекује, звони кроз башчу, пробија се кроз гране шан-дуда и смокава и тамо негдје далеко, далеко у плавој, свијетлој висини тоне, растапа се и изумире.

Тек покаткада, уријетко, освојила би је опет чудна нека сјета, дерт неки. Али то није била више брига за послове, страховање од немаштине, него друго, друго нешто . . . ни сам не знам како бих назвао. По свему се могло познати да је то мучи, силовито мучи, кида, распиње.

Чим би ујутру устала и изашла на авлију, лакше обучена, у кошуљи која јој се припијала уз тијело и танким свиленим димијама које се мало опустиле низ кукове, са распуштеном косом што јој падала по голим прсима и по обнаженим мишицама, чудно се протезала, ломила, увијала. На ме, макар што сам је дочекивао на авлији смјешкајући се, ни погледала не би, ни осврнула се. Онако ломна и замишљена силазила је одмах у дно авлије, на траву, и, не тражећи шилте ни јастука, ту се сасула, пала, легла поребарке.

И не осврћући се никуда, не пазећи гледа ли је ко и чуди ли се, поново се почела протезати, превијати,

крштити, састављајући руке високо изнад главе и ломећи прсте, а танка кошуља све се више затеже, припија уз тијело и димије на куковима тресу се, дршћу, дршћу...

Једанпут сам опазио како је оштрим ноктима загребла по мишици и пустила крв; затим, опазивши како цури, почела гребати као помамна. Лице јој готово помудорило, запалило се, искривило, жиле на врату набрекле, сви мишићи на образима играли, трзали се.

— Ух! — умало што нисам вриснуо од страха, замагао.

И побјегао бих, сакрио се, уклонио, само да Зулфага није био у близини. Само њему за инат задржао сам се, остао.

Човјек овај као да је уживао у мукама мајкиним. Док се она ломила, кидала и гребала, он је, прикриљен, непрестано посматрао и, увијајући бркове и набијајући фес до обрва, смјешкао се, чудно се смјешкао, а ситне, мале очи свијетлиле му се као свијетњаци. И баш због тога што сам му и одвише сметао, — а познао сам да му сметам по томе, што ми нудио и новаца да одем из авлије, — хтио сам мучити га, кивџити, пркосити му свуда, на сваком кораку. И ништа ми није било милије, него када би се ушљед моје неподмитљивости почео љутити и стискати зубе. Напошљетку би и одмахнуо рукама и поново се погладивши по брковима кретао право мајки.

Опазивши га, она се одмах придизала, исправљала се. Једним замахом руке саставила би и кошуљу на прсима и спустила руке низ мишице. И обоје се неко вријеме гледали нијемо, ћутећи. Затим би се почео наклањати и шаптати нешто, брзо шаптати, отегнувши шију унапријед и узвијајући главом... Она није одговарала... Само га гледала својим лијепим, крупним

очима, гледала нетремице и немирно се вртила, превртала на мјесту.

Напошљетку као да би се пренула, освијестила мало, па баци ногу преко ноге и гласно, да сам и ја могао чути, узвикне:

— Зови Хајнију!..

Он није слушао. Шаптао је и даље неуморно, шаптао живо, испрекидао, примичући се, нагињући се све више.

— Хајнију зовни! — узвикне мајка жешће и баци му папучу у лице.

И одмах би се скупио некако, покуњио се и поглао. Мајка је гледала за њим мрштећи се и постајући све немирнија. Неколико пута чинило ми се као да ће га зауставити, зовнути. Па се ипак савлађивала и поново лијегала на траву.

Узвањена, запаливши наргилу, — што јој слушкиња увијек доносила, — дочекивала је Хајнију, Циганку, која је са своје двије поћерке, двије чупаве, мале, црнпурасте дјевојчице, носећи дахире у руци и позвездкујући њима весело улазила и, некако поцупкујући и скакућући, претрчавала преко авлије и брзо се окренувши на пети заустављала се пред мајком.

— Пјевај ми, Хајнија!.. Пјевај, душо медена! — викне мајка заносно, и удари се по кољену. — Не штеди грла, не било га; не жали срца, усахло ти!.. Пјевај!..

И хитре Циганке, вабијек орне и распаљене, ударе у дахире, уздигну се на прсте и, затресавши бујним коврцастим чупима и измахнувши голим пуначким рукама изнад главе, пусте глас и почну се окретати, вртити, заигравати. И разаспу им се свилене косе по плећима, и почну пуцати затегнуте јечерме на прсима, и димије се опусте и почну заплетати око нога,

док оне, кршне, плахе, једре, са ужагреним очима, зажареним образима и набреклим, полунатим дојкама које се пробиле испод кошуља, извијају се, ковитлају, трзају, а дивља, силна, страсна пјесма све то јаче одлијеже авлијом, опијајући, дражећи, распаљујући...

Мајка као да и сама подивља, као да се разбјесни. Издигнувши се на кољена и гледајући широким, врелим, готово безумним погледом унаоколо, почне све око себе кидати, чупати, разбијати. Кида и кошуљу, и димије, и месо на себи као да кида; чупа и пњечи траву, гризе, жваће; и баца папучу једну, другу... Напошљетку удара и наргилом о зид, разбија је и вриснувши извије се, скочи и, ширећи руке и пуцкајући прстима, и сама као да почне поигравати, цупкати.

Тешко Зулфаги ако би се након тога појавио у авлији.

Чим би га опазила, одмах му и трчала у сусрет и снажно га гурнувши у прса обарала на калдрму и почела газити, тући, немилосрдно тући. Ударала га и рукама, и ногама, и раскиданим тријевом од наргиле; ударала по лицу, по леђима, по прсима, свуда. И кад би се подигао и почео бјежати, трчала је за њим, гонила га, тјерала, гађајући га у леђа камењем, дрвима, стакладима. Тек кад би се, рашчерупан, раздрљен и испрљан дочепао собе и сакрио се, закључао у њу, остављала га је, враћала се и, уморена и малаксала, опет падала по трави, ваљала се.

У неко доба чинило се као да је мајка жељела да се сасвим отресе Зулфаге, да га се потпуно ослободи. Опет као да се међу њима почела водити борба, подмукла, прикривена, али силна и очајна борба, којој као да се није могло лако сагледати краја.

Мајку је — видјело се — љутило и узрујавало Зулфагино пристајање за њом, ухођење његово, па-жња онолика. Макар га и гонила, и грдила, и ружила, он је пристајао непрестано, вјечито онако смирен, скрушен и насмијан и вјечито чист, уређен и нагиздан, са китом цвијећа испод феса.

Неколико пута слала га и на села, токорсе да јој посвршава неке послове, те да га тако барем за неколико дана отјера од себе, да га одстрани. Па ни то није помогло. Зулфага је, као за инат, све послове свршавао много раније него је она мислила и враћао се обично кроз дан, кроз два, носећи узгред и некаквих пешкеша и понуда разних.

Једанпут само задржао се пуних осам дана.

Али, за чудо, мајка се и због тога узнемирила. Већ шести дан након његова одласка постала је некако сметена, збуњена, усплахирана. Момци су долазили и питали: какве ће наредбе да изда за винограде неке, шта ће да им каже, а она је само муцала, петљала нешто и гунђала, нагло се окрећући и бјежећи, сакривајући се од њих.

Наравно, одмах иза тога морао је Хамид трчати Зулфаги са најозбиљнијом поруком: нека оставља све послове и нека дође, врати се што прије.

— Оставио си ми све послове неуређене, а толико си остао на селу — почела га грдити чим се повратио и изишао пред њу. — Све си оставио, да ме намучиш, душманине, као да не знаш да те могу к'о пса избацити из куће одмах, овог часа...

Зулфага по обичају нити се противио, нити се бранио.

— Јесам крив... јесам — муцао је полугласно, гледајући изнад себе и чупкајући чакшире на бедри.

— Нехотице било па... па нијесам уредио... И зарадио сам да... да ме избациш... сад... одмах.

Пошљедње ријечи и нагласио је чак и погуривши се као да је очекивао кад ће му показати врата и отјерати га.

То мајку још више распали, наљути. Цичећи и пјенушећи од бијеса поче жестоко, силовито ударати по њему и руком и папучом, поче му дерати и антерију и кошуљу. А он, измичући се натрашке и лагано се бранећи, само је отезао шијом и све се чудније смјешкао гледајући је. Тако, — причају, — и змија гледа у преплашену тицу, која узалуд облијеће, отима се и лепрша, док напошљетку, омађијана и малаксала потпуно, не клоне и не спусти се пред њу.

Има тренутака када човјек по нагону неком, — макар и не имао јачих разлога за то, — ипак осјети е му са неке стране пријети опасност, те се унапријед, често и преко воље, прибира и спрема на одбрану. И ја, што сам којим даном постајао старији, све сам више зазирао од Зулфеге и све ми се чинило да он у читавој кући никога толико не мрзи колико мене. Ништа му помагало није ни што ми се каткад улагивао, што ме хтио замамљивати и поклонима. Осјећајући да му сметам, много да му сметам, дражио сам га свуда, изазивао, ругао му се. Њему за инат, — чинило ми се, — могао бих учинити све што никад и никоме за љубав учинио не бих. Њему за инат ишао сам у чаршију, међу чаршинлије, причао свакакве приче и лагао; за инат тукао сам Хамида, љубимца његова; за инат улазио у његову собу и са запаљеном цигаром пржио му хаљине и правио рупе на њима.

И у Сулаге сам најчешће ишао њему за инат. Сваки дан готово ишао сам тамо и на авлији, на шири-

ни, играо се са Хатицом, правио јој свирале, штрцаљке, пушке од зовине и причао приче. Каткада нам је приступала и Шерифа-ханума, сједала поред нас те и она причала. И највише нам причала о некаквим маћехама, о женама које су обично биле шејтанског поријекла, те мучиле пасторчад своју и гониле их. Причајући непрестано је гледала у ме и непрестано ме миловала по коси и по образима.

Сулага, враћајући се из чаршије, затицао нас тако у групи. И одмах је смијешећи се приступао мени, одвајао ме од „женског друштва“ и звао да сједнем пред собу његову њему уз кољено. И, рачунајући зар да сам већ „лоприличан момак“, дозрио чак и за озбиљнији разговор, нудио ми је духанску кутију, — коју сам прије ријетко у руке узимао, — и на силу ме гонио да запалим, задиманим пред њим. Тада би по обичају и опет почео питати, распитивати о свему. Питао о новим пословима и грађевинама нашим, о продаји кметова и о новцима. И макар што су ми одговори били нејасни, сметени, непоуздани, пажљиво је слушао све и гледећи браду и ушмркујући размишљао о њима. Примјећивао није ништа. Нарочито Зулфагу није хтио спомињати. Ако бих га ја каткада и споменуо, само је узвијао носом, набирао обрве и одмахивао руком. И одмах је прекидао разговор, одмах се дизао и одлазио у собу.

Неколико пута био сам ишибан због ових посјета. Мајка, која већ бијаше научена да је свак слијепо слуша и да јој се покурава, никако није могла подносити да се ја одмећем и отимам испод њезине снаге и надзора њезина. Кад год бих се враћао из куће Сулагине, кад бих изишао из врата његових, увијек сам опазио Зулфагу како стоји недалеко, на сокаку, и вреба ме, пази.

— А шта си радио тамо? — питао је тихо и као забринуто, хватајући ме за руку и привлачећи себи. — Што си ишао? .. Знаш ли, јаднице, да ће се мајка љутити? ..

Затим је, — не обзирући се на то што сам се трзао, отимао, плјувао му на лице и на хаљине, — мирно ме водио кући и гурајући пред мајку почео уздисати:

— Ето... опет је био у Сулаге... Ја сам га управо и измамио из авлије и... и сачувао га да га опет не наговоре...

— Опет био! — цикне мајка раздражено и сијевне очима. — Опет, зар!

— Само га немој ударати ни кажњавати — брзо дочекује Зулфага и као стане пред ње да ме одбрани. — Млад је још... Не зна...

На жалост, мајка се није дала умолити. Немилосно, готово крвнички хватала ме за прса, обарала ме и, вдећи испод басемака дугачку шибу једну, — која је и била устргнута и ту се вјечито чувала само због мене, — почела ме шибати по рукама, плећима, бедрама, по глави. Узалуд сам врискао, помагао, отимао се. Тек пошто би се уморила шибавући, пошто је обје руке забољеле, пуштала ме и затварала у собу, не допуштајући више никако ни да излазим, ни да вечерам чак.

Након таквих догађаја и Зулфага и мајка дуго су разговарали, препирали се о нечему. Мајка је била узрујана, узбуђена, бранила се и много је размахивала рукама као доказујући нешто; Зулфага је напротив био необично миран и, како ми се причињавало, говорио је одлучно и потпуно убједљиво.

За чудо, обоје њих гледали су врло често на моју собу и указивали на њу. По томе сам одмах могао и

познати да су све говорили само о мени, да се управо о мојој кожи и радило. И стрепио сам непрестано и, — након таквих разговора, — увијек страховао да ће ме позвати преда се и да ће судити жешће и суровије него су икад прије судили... Опет сам се бојао ба-тина, шиба, удараца...

Па ипак — остављали ме на миру. Мајка је, шта више, иза тога постајала и некако мекша, њежнија, блажа. И, желећи зар да заглади што ме онолико тукла и мучила, нудила ме слаткишима, тепала ми, миловала... Каткада, на велико моје чудо, и пригрлила би ме страсно, силовито, махнито и почела стезати, привијати гуза се, као да ме брани, отима од некога...

Једне вечери, пошто је обдарила и отпустила Хајнију и истукла Зулфагу, није по обичају ни отишла у своју собу нити се тамо затворила. Не!.. Остала је онако лежећи на трави, остала преко читаве ноћи, управо до зоре. Па и Зулфага остао с њоме... И ко зна колико су се разговарали и шта су све разговарали!.. Знам само да је у свануће, кад сам се дигао из душека и хтио се умивати, уљегла ми у собу, блиједа, слаба и изнемогла и, заставши крај врата, тихо, изморено, запитала ме:

— А зар си будан?..

Па и не сачекавши одговора, узела је пешкир, — који је висио крај огледала, — да ме сама опере. Отирући и обгрлила ме и некако збуњено, сметено промуцала:

— Spreмај се... Ићеш у Сарајево...

— Ја?..

— Да учиш...

Наслонивши ми главу на раме, ударила је у плач. Ништа више није знала проговорити, ни објаснити ми.

XI

Чим смо приспјели у Сарајево, ознојени, уморни, прашњави, са лицем препланулим од сунца и са закрављеним очима од несанице, Зулфага, не пустивши ни да се уредим ни да прашину стресем, узме ме чврсто за руку и нагло поведе кроз уске, тијесне сокаке према узбрдици једној. Морали смо се пењати уз излињале, изроване и поломљене камене басамке, обрасле погдјегдје, при крајевима, оштром, већ сасушеном травом, која нас боцкала кроз чарапе и запињала за ноге, те смо се често као пијанице какве поводили и посртали.

Тек након дугога лутања заустависмо се, напошљетку, пред старим, сниским, испуцаним вратима једним, под чијом накривљеном стрехом легли се врашци и голубови, и Зулфага, као са страхом неким, приступи им и лагано, тихо, пажљиво, закуца зарђалом алком на њима.

Нико се не одазва.

Зулфага застаде мало, осврну се и као бојећи се да не побјегнем, опет ме узме за руку и привуче себи. И опет закуца.

Тада настаде чудан клепет неки и комешање унутра, у авлији. Закакоташе неколике кокоши и заклепеташе крилима, неко као да поврисну, залупа некаква канта, заклопараше нечије нануле, зациликта реза на канату и — врата се отворише.

И голем, стасит човјек, са бијелом, танком капицом на глави, са раздрљеном кошуљом на прсима и са гаћама чије ногавице нијесу допирале ни до чланака, босоног, застаде на прагу и мрким погледом једним премјери и мене и Зулфагу. Затим завуче прсте у густу, неуређену рићу браду која му прекри-

вала широке космате прси све до појаса, рашчешља је и некако мукло, отегнуто запита:

— Шта ћете? ..

Зулфага ми трзну руком, гурну ме мало унапријед и некако заповједнички откреса:

— У руку хоџу, чапкуне! .. Брже! ..

Па приступи хоџи и умиљавајући се спусти му руку на раме.

— А то је оно дијете, — рече — о коме сам ти писао ... Знаш ...

И намигнувши, чудноват некакав знак даде му руком.

— Хм ... Па баш и није дијете, — отегну хоџа, то-корсе зачуђено, одмах се уклањајући с прага и пуштајући нас да туђемо у авлију. — То ли је? — запита јаче, пристајући за нама. — Е лијепо, лијепо ...

Затим ме опет премјери погледом, ухвати ме големом својом шаком иза врата и подиже од земље.

— Тежак је — рече мргодно. — Пуно ће јести.

— Неће — брзо дочека Зулфага и поново му даде некакав знак. — Он увијек мало једе ...

— Хм ...

— Душе ми ... По читав дан једва ако неколико залагаја изједе ...

Хоџа се ухвати за браду и заврати је. Половицу лица поклопи њоме.

— Па лијепо ... лијепо ... — прогунђа. — Кушаћемо ...

Зулфата се лукаво осмјехну, одиже се на прсте и поче шаптати нешто. И хоџа поче шаптати. И опре-мивши ме у собу, обојица се измакоше до насред авлије, унесоше се један другом у лице и, непрестано се наклањајући и размахујући рукама, почеше се сб-јашњавати, погађати.

У соби сам затекао и хоџиницу и кћер јој Хајкуну. Обје су под читавим пљуском свјетлости која је навирала у собу сједиле покрај великог, отвореног пенџера, уз чије се демуре пропињала дивља лоза, и, окренуте једна према другој, упредале су свилу, која се као прецвао бехар расипала по широким, гуравим витловима. Опазивши ме, спустише танка ишарана вретена у крило, погледаше једна у другу, па повирише и на авлију. Затим се хоџиница, опирајући се рукама о кољена, с муком попрдиже, приступи ми и не говорећи ништа поче ме пипати иза врата, кушајући да ме одигне од тала, исто онако као што ме и хоџа одигнуо. Зовну прстом Хајкуну да и она опипа. И, макар што ми није било до смијеха, једва сам се уздржао да се грохотом не засмијем, стојећи тако међу њима, као јање изведено на пазар, кога пипају и загледају са сваке стране, рачунајући: хоће ли бити дебело и колико ће ока бити у њему.

И обје као да бијаху задовољне. Осмјехнуше се, штипнуше ме мало за образе и опет ништа не говорећи сједоше. Танка, зашиљена вретена опет зазвјаше и заиграше под малим, ружичастим прстима њиховим, а витлови са бехаром својим почеше се окретати и повијати као раширена крила лабудова над језером каквим. Задуго се ништа друго ни чуло није осим чуднога зврјања тога, које је необично сличило непрекидном зујању читавог једног роја муха, негдје прикривеног.

Тек након читава сахата у собу улезе хоџа. Вукао је за собом, грдећи и проклињући, дерана једног мојих година, који се силовито трзао, викао и врискао непрестано, покушавајући да оца угризе за руку и да бјежи некуда. Дошавши насред себе хоџа га одгурну

и деран посрну, паде управо покрај Хајкунине шилте и главом удари о бедру Хајкунину.

За чудо, ни хоџиница ни Хајкуна не помакоше се нити погледаше. Одмах се могло познати да је то био један обичан догађај у њиховој кући и да се нико због тога не мора ни бунити нити изненађивати.

Па ипак хоџа се окрену мени, да ми све то, макар и укратко, протумачи:

— Ето, то ми је Хасан, једини сѝн, — рече -- и ако и ти будеш као и он, обојица ћете свршити на вјешалима... Мало му је што ми чини штету по кући и авлији, него, бива, отишао и у махалу, на сокак. па тамо начинио шанац и камењем рашћерао све махаљане...

— Па кад ме неће да слушају — упаде Хасан сурово и гурну главом у Хајкунин витао који се умало не преврну. — Кад су непокорни!..

— А што ће ти ђевојке, несретни сине? — откреса хоџа и гурну га ногом у слабину. — Што ће ти оне?.. — Па се опет окрену мени и поче тумачити. — Мало му је што је зулума починио, него ухватио двије ђевојчице из комшилуга, метнуо их на крило, па... па... па...

И хоџа затресе главом, стидећи се зар да све договори.

— Па то и Осман Салих-агин ради — опет дочека Хасан упорније, изврнувши се на леђа и одижући једну ногу у висину. — И он ради...

— Осман је велики момак, а ти... ти си као и дијете -- отсијече хоџа кратко, па се измакну мало и чучну у крај. — Ти то не смијеш...

Хасан се лагано подиже и приступи собним вратима.

— Смијем — викну пркосно, изазивајући. — Смијем ја!..

— Не смијеш!..

— Смијем... И хоћу!..

Па се брзо окрену и истрча из собе.

— Ето — избаци хоџа и показа за њим. — Ето!.. Казао сам: свршиће на вјешалима... Тврдоглав је...

И одједном чучећи прихвати за чибук и напуни лулу. Запали.

— А може бити и кршан чо'јек — додаде тише. — Не покорава се свакоме, мисли својом главом... А то ваља...

— А то ваља! — потврди и Хајкуна и подиже главу.

XII

Рано, прије свијех укућана, будио се хоџа и излазио у авлију. Онако голем, стасит, кршан, увијек лако обучен, стао би, исправио се украј невелике чатрње у дну авлије, големом, привезаном за дугачки коноп кантом захитио воде и почео се умивати. Ту покрај чатрње, на високој, допојасној трави отклањао би и дову. У кући, у соби, у џамији никад није хтио клањасти ни молити се, јер — како је говорио — зидови они, мрки кровови и гиздава кубета сметали му, заклањали, да види Алаха у свој његовој сили и слави, сметали да види небо и сунце, и модре планине, баште са бехаром и зеленилом њиховим, да слуша шум Миљацке, пјевање тица, шапат траве и цвијећа.

— Ко хоће да види Алаха, нека излази између зидова — говорио је увијек. — Он је сам себи подигао џамију у којој да се молимо...

И морам признати, још никад у животу нијесам видио човјека да се моли усрдније. Клечећи на трави, утонувши у њу, и раширивши руке према небу, готово ништа говорио није, ништа желио, ништа искао. Само му се преко лица, које је било ведро и свијетло као прољетње јутро, разлијевао мек, благ осмијех, рашчешљана брада повијала му се преко прсију као прамен дима, а топао, широк поглед блудио је некуд далеко, далеко, преко сусједних кровова са накривљеним димњацима и руковјетима кумрина грожђа на шљемени, и као да је обухватао собом све пространство оно, сву „дамију Божју” . . .

И одмах након молитве прихватио би за рад. Загнуо би широке рукаве кошуљине до изнад лаката, пребацио тешку мотику преко рамена и необувен, босоног, полазио у башту међу поврће, и тамо копао, тријебио, пребирао. Туп, потмуо звекет мотике, у одмјереним размацима, одјекивао је кроз читаву махалу и ударао, разбијао се о комшиске пенцере. Многе комшије и љутиле се, псовале што их будио иза сна и готово на силу нагонио да се и сами дижу и прихватају за рад.

А што се они више љутили, хоџа је постајао све ваљанији и све брже и јаче ударао мотиком. На псовке и примједбе разне није одговарао много, нити се обзирао на њих; ако би случајно и избацио коју ријеч, избацио би с подсмјехом, подругљиво, пецкајући.

Зато га и мрзили многи и туђили се од њега. Мени се барем чинило да не само у махали, него у читавом шехеру хоџа није имао правог пријатеља. И он као да га ни тражио није. Ни за ким трчао није, ни за ким пристајао; чак и кад му је неко требао, није му знао ласкати ни улагивати се.

Још и сада се о њему приповиједа прича како се чудновато препоручивао агама и беговима око цареве џамије, којима био додијао стари хоџа — поткрадао им џамију, — па хтјели да нађу и изаберу новог.

Лијепо послали људи сахију по њега и поручили: како би жељели да им он буде у џамији и да им он учи дјецу. Дубоке је књиге, — рекоше — проучио и зна све јазике и законе у прсте, па би хтјели да им то и дјеца науче.

И дошао је међу њих и засјео пред џамијом. Око њега, по сниским малим софама поредали се угледни најстарији људи, ихтијари сами, са дугим сиједим брадама и големим турбанима око главе, прекрстили ноге, запалили чибукe и кроз сумаглицу од дима духанскога гледају га као чудо какво.

— Ви би хтјели да будем ваш хоџа и да вам учим дјецу? — мирно их запита он и погледа их редом. — То ли хоћете? ..

— Сви хоћемо — одговорише му једногласно, без размишљања. — Млад си, добар си, бегенишемо те ...

— Ама моја наука није као досадашња — опет ће он јаче, грицкајући браду. — Ја не знам хоће ли вам се свиђати.

— Ми и тражимо новог хоџу, са поштенom науком — брзо одговорише неки, старајући се да пред паметним човјеком и они изгледају што паметнији. — Нова и дубока нам наука треба ...

— Е лијепо — рече хоџа и попридиже се. — Ја ћу баш учити како ја знам ...

Па подухвати цубу и, пребацивши је преко руке, исправи се:

— Досад су вам вазда, од ђетинства, говорили: добри сте, честити сте, паметни сте, мирни сте, слушате оца и матер, не убијате, не пљачкате и ... нико

од вас ни бољи, ни паметнији, ни поштенији нема, — кресну. — Ви сте, бива, један народ и нико од вас нема ни јачи, ни старији; свако треба да слуша што ви рекнете, што народ рекне... А што је, бива, Алах наредио, те сте почели пропадати, те вам све иђе наопако, томе... томе, опет, ви нијесте криви, народ није крив, него је крива судбина, и свако други, и читав свијет је крив...

— Хм... А како ћеш ти говорити? — прекиде га један дедо из прикрајка и чудно се накашља. — Каква је твоја школа?..

— Ја ћу говорити — одговори хоџа поносито — да од вас, од нас свијех, нико ни грђи, ни поганији, ни нераднији, ни махнитији нема и да свако зло које нас снађе избија из нас и ни откуда више. Нема зла које само никне; заматак му је баш у ономе који кука да му је зло. Какав ми је то несретни народ који се сам с муком диже, с муком се миче, и вазда чека да му други помогне, да га заложу залогојем или да му из неба печени голубови полете у уста!.. Какав ми је, бива, народ који јауче за добром, за славом некаквом, за слободом, а сам пјан, дремован, дембеласт, легао на сред пута и препријечио им улазак у кућу!.. И још има образа да виче како је гладан и како га нестало!.. И нико не смије да рекне истину, да му све каже, откреше!.. Аге, трговци, бегови, хоџе, све кука и помаже, кука са фукаром заједно, а узгред јој отима и оно што има, пазарује с њоме!.. Сви сте ви, сви смо, хајдуци, пљачкаши, разбојници. И ако нам се ђеца не опамете, и они ће бити исти, а ако били оваки, нека их свијех ђаво носи!..

Чудна граја и гунгула настаде након говора хоџина. Сви старци, ихтијари, као момци какви, брзо се подигоше са својих мјеста, сврнуше луле са чибука

и потрчаше према њему. И постуле, камење, духан-кесе, гране некакве осуше се на њега, оборише му турбан с главе и раскидаше џубу на плећима.

— Душманин је то и динсуз — викали су помамно пријетећи и трчећи за њим. — Муртат и одметник!..

— Међер је стари хоџа опет бољи — дочека неко одострага и указа на старог хоџу, који је, смирен и покуњен, сједио на тлима, покрај врата џамиских и токорсе читао нешто. — Ако је и крао, опет није ружио овако и... и барем је пријатељ народски... Онаки нам треба!..

Њега су и послушали.

Отада се хоџа никада више јављао није у каквом скупу људи, на здоговору каквом. Нити га звали, нити је одлазио. Знао је само за своју кућу и своје послове. Ако је све посвршавао, ишао је у челињак и тамо се забављао. Чучнувши поред кошница зави-ривао је у њих, метао шећера и полугласно тепао, док су му око главе облијетале челе, спуштале му се на качу, на браду, на рамена и непрестаним једноличним зујањем као да су одговарале, отпијевале на тепање његово.

Одмарао се само увече. Сједне на траву, прекрсти ноге, запали чибук и одмара се.

— Хајде да читамо — рекне покаткада и подвикне на Хасана да донесе књигу. — Да вам причам шта има у књигама.

И читао нам је, причао, тумачио по сахат, по два. И нико, чини ми се, није знао онако причати и онако тумачити. Кад мене неко похвали да лијепо причам, увијек се сјетим хоџе и увијек уздахнем:

— Ех, да сте њега чули!.. Ех, да сте њега чули!..

XIII

Како смо обично истом пред вече морали узимати књиге у руке и учити, и ја и Хасан били смо потпуно слободни и могли смо радити шта год смо хтјели. Хасан је био плах, сировит, необуздан дјечко, који као да ни ода шта зазирао није и никога се бојао, чак ни оца. Ја сам се чудом чудио како се он често упорно бранио, опирао и као пркосио оцу, а да се хоца на то никада жешће наљутио није, никада се јаче распалио. Макар што је каткада сасвим озбиљно прорицао е ће „свршити на вјешалима“ и називао га „угурсузом“ и „несретником“, макар што га је понекад и гурнуо, ударио, — као онда кад сам им истом дошао у кућу, — ипак никада као да ни покушао није да га потпуно украти, стегне и покори. Шта више, често се од срца и весело насмијао баш онда кад би му причали за разне Хасанове испаде, — које би сваки други отац најжешће казнио, — и поносито, задовољно узвикнуо је: „Аферим! То је бабино дијете!.. Таки ће ваљати!..“

По свему се, дакле, могло познати да је управо он сам подгајао Хасана тако: васпитавао га да се од дјетињства научи борити, опирати, пробијати кроз живот, гурајући свакога с пута, не уступајући никоме и не покоравајући се никада.

Наравно, комшије су га и због тога грдиле. Сви су отворено говорили како он у свом дому „гоји разбојника“, који ће, чим потпуно оснажи, „чаршије затварати“ и од кога ће стрепити половина шехера. Зато је сваки и затварао врата чим би Хасана издаље угледао, а својој дјечи забрањиво да га ни погледати не смију, камо ли да се с њим састану и проговоре.

Али Хасан, као и отац му, ни тражио није никога од њих, ни пристајао за њима. Најволио је бити сам. Ако му је понекад случајно и затребао какав друг, звао је мене. Извуче однекуда голем и тежак нож са сломљеном дршком и окрханим канијама, стару, зарђалу пушку некакву и три улупљене фишеклије, окити се и наоружа потпуно, па обојица кренемо и упутимо се кроз махале и сокаке „у лов, у планину“. Ловили, наравно, нијесмо ништа. Само се верали по Требевићу, пуцали, шенлучили и попијевали, плашећи унаоколо тице које су излијетале из шипражја и с веселим цвркутом извијале се изнад нас и пливале у сунцу, у свјетлости.

И нигдје да застанемо, да се одморимо мало. Хасан као да се никако није ни могао уморити; што је више ишао, као да је постајао све то лакши, бржи и окретнији. Најме се готово ни освртао није. Само кад би видио да сам и сувише заостао, задихао се, да поклецујем од глади и умора, погледао би ме попријекло, подругљиво узвио носом и одлучно, заповједнички подвикнуо:

— Напријед!

Зачудо, тај поклич његов као да ми је давао нове снаге, као да би ме намах осоколио. Одмах би почео и живље корачати и прикаскивати за њим, кочоперећи се, јуначећи и на силу се смијући, шалећи.

Тек када би, након дугога лутања, он сам предложио да се вратимо кући и окренуо низа страну, усуђивао сам се да му споменем и о глади и о умору. И увијек сам се покајао ради тога.

— Пхи, какав си ми то момак! — добацивао је презриво, окрећући ми леђа, а, ни сам не знам рашта, тај узгредни прекор био ми је увијек тежи него да ме ударио, ошамарио, истукао.

Па, не проговоривши више ријечи, још брже кренуо би напријед, — готово потрчао, — и дочепавши се сокака, снажно почео лупати алкама на туђа врата, почео подврискивати и камењем ударати у ниске, мале демирли-пенцере, зазивајући по имену укућане и избацујући неслане шале о домаћинима. Неколике дјевојчице које је сретао путем изненада је заустављао, обгрлио их и привио на прса и док су се оне отимале, ударале га и гребле по лицу вриштећи и поддикујући, штисао је сваку за образе и љубио по неколико пута.

И као побједник какав, накрививши фес над око, а пребацивши обје руке преко пушке која му лежала на раменима, поносито је ишао даље.

Дошавши кући обојица смо трчали у собу, тражили хоџиницу и, расипљући набрану траву и цвијеће по ћилиму, искали ручак. Хоџиница, која је непрестано била у послу и непрестано радила нешто, не питајући нас, не гледајући чак и не говорећи ништа, вадила је из сандука једног и хљеба и сира и пршута и, премјеравајући све да длану, дијелила нам, давала. Хајкуна је, кашње, додавала још и сухих смокава, и ораха, и љешника. Она је, некако, увијек била љубазнија према нама, нарочито према Хасану, и често као да је од себе, од својих уста штедила, само да нама што више и што љепших понуда изнијети може.

Хасан јој није дужан остајао. Ако је требало да оде у чаршију, да јој што нађе, донесе, купи, ишао је одмах, не мргодећи се и не гунђајући никад. Тамо јој носио и некакве поклоне што их стала ко зна коме, и у замјену доносио читаве ките цвијећа, кутије, огледала.

Он ју је кашње пратио и по ноћи кад је излазила од куће, и остајао с њоме најдје чак до поноћи. Ни

хоџа ни хоџиница нијесу знали да икако излазе из куће ни куда излазе, нити им ко о томе причао. Па ни ја не бих знао нити бих могао сазнати, да једне ноћи, — када се чинило да су сви поспали и када сам случајно изишао на авлију — не угледах их обоје заједно, баш код чатрње.

Ни сам не знам како сам се онда могао уздржати да не вриснем и не јаукнем од страха. Г'отово уза саму чатрњу, уз ивицу јој, исправила се Хајкуна, али не она бујна, једра и плаха Хајкуна коју сам навикнуо гледати како се непрестано игра с вretenом и наднесена над ђерџеф ниже пјесму за пјесмом, него омалено, ситно дјевојче у мушком одијелу, са свиленим траболозом око главе, са златним копараном на прсима и широким, тешким појасом, о коме је висила шарена дуванкеса, спуштала се низ бедру и куцкала је по везеним чакширама, чији је тур падао готово до тала. Огрнута је била лаком, црвеном кабаницом, испод које је провиривао чибук с лулом и мрка цијев дугачке шишане... Недалеко од ње стајао је Хасан са пребаченим рукама преко пушке која му лежала на раменима и са познатим својим ножем, чији преломљени држак чудно му стршио иза појаса.

Опазивши ме и они као да се уплашише и узвикнуше. Хајкуна чак и устукну мало и сакри му се за леђа. А он нагло прихвати за пушку и исправи се.

— Стој!

Упознавши ме боље, као да се застиди и збуни.

— Што си виђео, нека си виђео, ама о овоме не причај ником — рече брзо, старајући се да се прибере и уозбиљи. — Испричаш ли икоме, ово ће ти судити!..

И поносито показа на нож.

Отада никад више нијесам смио сам на авлију изићи, али сам из радозналости често провиривао кроз

пенџер и гледао их како одлазе. Нијесам се усуђивао ни да им напоменем о томе а камо ли још и да причам коме и да их одам. Ни они мени ништа спомињали нијесу, ни питали ме. Хасан, као да ништа ни било није, опет ме позивао да с њиме идем у „лов“ и врљао са мном по Требевићу, а Хајкуна нас и даље нудила смоквама, орасима, љешницима...

XIV

Мало помало и ја се некако одомаћих у хоџиној кући. Готово сасвим почех заборављати на своје. До душе и они мене као да су били заборавили: тек каткада, уријетко, ако би стигао какав хабер из Мостара, од мајке, и по која оштрија порука од Сулфаге: да слушам хоџу и да будем ваљан... Сулага ме се још најчешће сјећао. Два или три пута написао ми је писмо, приложивши уза свако по неколико гроша џепашлука, а неколико пута слао ми и слаткиша и других понуда, које сам увијек дијелио са Хасаном. Хасан је ради тога и сам заволио Сулагу и одушевљено га хвалио, макар што га никад очима видио није... Хвалио га чак и пред Хајкуном и пред хоџиницом. Међу нама се управо највише говорило о Сулаги и сви га спомињали. И, ни сам не знам рагга, али након сваког разговора о њему ја сам био некако веселији. Лакше ми било на души и слађе сам спавао.

У зиму, када су ноћи постајале дуже, и разговарали смо више. Док је напољу цичао, вршгао и фијукао вјетар снијегом засипљући широки велики пенџер и замрзнуто стакласто грање дивље лозе између демира, ми смо мирно сједили у соби и слушали како пуцкара, тутњи и хукти ватра, чији је пламен кроз

отворена врата зализивао уз мале, глатке, зелене лончиће на пећи, а одсијев му заигравао и клизио по шарама дебелог ћилима, ускачући покаткад чак до Хајкуниних димија и треперећи на њима. У врху собе, на својој шилти, — коју су у зиму обично превлачили новом чохом, — сједио је хоџа, натмурен и замилшљен, држећи у једној руци чибук а у другој књигу са излињалим корицама и разасутим листовима који одавно почели испадати. Недалеко од њега, на ћенару једном, гурила се и хоџиница, премјерала без и шила кошуље, не дижући главе и не осврћући се никуд. Само понекад, кад би смрдљива лојаница почела да плави и да шкиљи, узимала је мумаказе, усекњивала свијећу и опет настављала посао живље и хитрије него прије, желећи зар да накнади оно времена што га мало прије изгубила. Хајкуна, покрај ње, сјецкала је на малој дашчици дубан за оца и нешто шапутала, Хасан је оштрио нож и поправљао пушку, а ја, наслонивши се на њега, припремао фишке и набијао их, засипајући се покаткад сухим трешњама што сам их од Хајкуне добио.

Неко вријеме сви смо сједили тако не мичући се и не говорећи. И тад се само чуло како хоџа, који готово никад није дисао на уста, шишти кроз нос, како хукти и букти ватра у пећи, иза које у старој мусандери клопара и чепрка миш некажав, док напољу фијуче и цијуче вјетар засипљући снијегом у пенџере и у стакласто замрзнуто грање дивље лозе што се пропињало уз демире.

Тек кад би које од нас од досаде почело зијевати и протезати се, хоџа као да би се пренуо мало, тргнуо се, па, одгурнувши књигу с крила и кашљуцнувши у шаку, почео причати.

— Ишли — каже — цар и велики везир преобучени по народу, па узгред натрапали на некаква сељака, који је покрај своје њиве под дрветом једним лежао и пландовао, док су му све комшије унаоколо радиле и уређивале земљу за садњу духана.

„Шта радиш, тежаче?..“ — запита цар, примичући му се.

Он ни ријечи.

„Шта радиш?..“

„Видиш“ одговори сељак лијено и преврну се на другу страну.

Цар га гурну у ребра и опет запита.

„А како живиш?“

Опет он — ни ријечи.

„Како живиш?..“

„Никако“ одговори сељак љутито. „Прошли су сретни земани кад се лијепо живјело“...

Цар дозвола пратиоце, који су преобучени као и он узастопце пристајали за њим, те нареди да сељака свежу и да му отцијепе двадесет и пет штапа по табанима.

„Што шибаш човјека, честити царе?“ запита велики везир чудећи се. „Шта је скривио, ако је споменуо стари земан?“...

Цар се наљути, распали.

„Опаки људи“, викну, „који се излежавају, не раде и не мисле, највише и кукају за старим земаном и јаучу за њим. А то смета људима који хоће напријед, који јуначки газе и пробијају путе... Свак лаже ко каже да је сретни земан — био... Лаже!.. Сретни земан иће и ко не вјерује у то, не треба ни да живи, ни ћецу да рађа, јер шта ће живот кад се ни за се ни за њих нема чему бољем надати?“

Па опет приступи сељаку и сам својом руком отцијепи му још пет штапа по табанима...

И хоџа би са заносом почео описивати будући живот, будуће људе, будуће народе.

— Неће то, болан, — викао је одушевлјено, — као стока у чопору газити по блату и прашини и ћораво трчати за звонарима, него ће сваки тражити висине и ићи према њима својим путем, мислећи својом главом и опирајући се на своју снагу... И на томе путу никоме се покорити неће, нити се уклонити, нити преклонити... **Никоме!**

Говорећи, он није пазио ни слушамо ли га, ни разумијемо ли му приче. Не!.. Готово није ни гледао у нас, него му поглед вазда управљен био према оном низу нових, калајисаних сахана, пореданих на рафу изнад мусандере, а широка, риђа брада, препуна духанскога дима, као да је и сама горјела и као да се све више ширила по јаким, косматим прсима његовим... Хоџиница је неколико пута мирно одбацивала кошуљу и продријемала мало, а да је ни прекорио није, ни подругнуо се... Тек пошто би се уморио и почео готово шиштати, престајао је с причањем, опет одизао чибук и, пружајући Хајкуни да му напуни лулу и припали, лагано, достојанствено излазио из собе, ишао да спава.

Хоџиница, опирајући се рукама о кољена, одмах се дизала за њим, не гледајући нас и ништа не говорећи.

Тада смо остајали сами: ја, Хасан и Хајкуна. И одмах би се заиграли.

Све троје живо прихватимо за пушке и ножеве и почнемо, токорсе, нишанити, вјежбати се, борити. Хасан, иако млађи од Хајкуне, био је најбољи мегданџија међу нама и обоје нас редовно је побјеђивао.

Једанпут је чак и ошинуо Хајкуну ножем по руци и крв јој отворио. И кад она застаде и некако зачуђено погледа у рану, он се сав стресе, бржебоље отскочи у страну и измахну ножем.

— Не бој се, Хајкуна! .. Осветићу те — рече.

Па сам себе удари у бедру, а крв шикну и попрска и ћилим и ћенаре.

— Их! — цикну Хајкуна, па заборавивши на своју рану, притрча му и ухвати га за руку. — Шта ти би? ..

— Ништа, ништа — отсијече Хасан, стискајући зубе. — Ситно је то ...

И тјешећи једно друго, почеше заустављати крв, прати и превезивати ране.

Ако се нијесмо играли и вјежбали, онда смо све троје ишли у „ашиковање“. Хајкуна више није ни сакривала ништа од мене, нити је више зазирала да изађе преда ме у мушком одијелу. Лагано, кришом, опрезно, носећи мали жмирави фењер у рукама, спуштали смо се низ стрме, кривудавае сокаке, завиривали свуда и свуда тражили куће дјевојачке. Хајкуна ишла пред нама, ми за њом. Под ногама шкрипао нам и хрштао замрзнути снијег, са полегнутих ниских стреха, окићених дугачким мразним шипкама, капала нам вода за врат и милила низ леђа, изненада понека груди долијетала би и разбијала нам се о рамена, а ми смо једнако ишли, једнако завиривали и тражили.

И чим би се, иза полуотвореног каната каквог, стидљиво и поплашено промолила понека глава дјевојачка, заустављали смо се одмах, застајали. Хајкуна је не оклијевајући брзо и весело приступала канату и чудно уобливши глас упуштала се у разговор, док смо нас двојица остајали мало подаље, у страни,

као стража нека и, — премећући се с ноге на ногу и из све снаге дувајући у прозекле руке да их загријемо, — слушали како у даљини негдје, у другим сокацима, циличу тамбуре, звече дахире и пиште зурле, а измијешани момачки и дјевојачки гласови као да циче, вриште, звоне и пјесма се пробија кроз оштру, студену ноћ, па као да се и она мрзне у мраку, изнад глава наших...

Хајкуна се дуго разговарала, дуго се шалила са дјевојкама. Понеки момци, у групама, са тамбурама под пазухом и с фењерима о пушкама, по два пута пролазили су поред нас, ишли, враћали се, силно грајући и гурајући један у другога, а она је једнако стајала и једнако разговарала...

Враћајући се кући, с пуним њедрима цвијећа и слаткиша, сви смо били весели, сви задовољни. Хајкуна највише. Грлећи и мене и Хасана попијевала је, поигравала, скакутала, натуривши фес на чело и све се више играјући својим чибуком.

XV

Једнога дана настаде у хоџиној кући чудна промјена нека. Ни хоџа, ни хоџиница, ни Хасан, ни Хајкуна нијесу радили готово ништа; само су ишли из собе у собу, укривали се од мене и нешто се договарали, шапутали. И сви ме гледали некако меко, питомо, сажалевајући. Ако би прошли поред мене, свако је застајао мало да ме поглади по глави, да помилује; ако би што проговорили, говорили су благо, тихо, њежно, као са болесником каквим кога нико не смије наљутити, нико увриједити. За ручком нудили ме најбољим залагајима и натјеривали да више

једем; Хајкуна готово ни ручати није хтјела, само да мени више остане, да моја чинија буде пунија.

По томе сам одмах и познао да се морало негдје нешто десити, нешто необично, крупно, големо. А пошто су баш према мени били толико пажљиви и мене толико мазили, познао сам и то да све што се десило није се могло десити никоме другоме, него само мени или некоме од мојих.

Зато поред све њихове љубазности поче ме обузимати нека чудна сјета, туга нека. У неколика пута бијаше ми дошло да се сакријем куда, да побјегнем од свију и гласно заплачем. Напошљетку, не могавши се више савлађивати, одбацим комад хљеба који ми лежао у крилу, и измакох се иза софре.

— Једи!.. Што не једеш?.. — проговори хоџа, па и сам отре браду махрамом и измаче се. — Једи, болан!..

— Не могу — промуцах снуждено. — Не једе ми се...

— Не једе ти се?.. Рашта?..

— Тако...

— Јадниче!..

И хоџа се ухвати за браду и поче је увијати око руке.

— Јеси ли ишта чуо о дому? — запита затим шапатом и погледа ме пажљивије. — Јесу ли ти што причали?..

— Ништа!..

— Јадниче!..

Па узе некакву књигу и поче је прелиставати.

— А ја сам чуо, — рече још тише да се једва чуло — е ти се мати преудала...

— Ах!..

Цикнувши узвалих се на Хајкунино крило и бризнух у плач.

Они заћуташе. Пустише да се исплачем. Хајкуна, милујући ме и притежући себи и сама проплака; у превијању и трзању оном осјетио сам како ми њезине сузе оквасише косу.

— Преудала се за Зулфагу — настави хоџа мирно, пошто сам се поново придигао и убрисао сузе. — Замамио је, кажу, и пошла за њега...

— Тешко теби! — уздахну Хајкуна и обгрли ме чвршће. — Знаћеш шта су муке...

Хоџа одиже књигу изнад главе и исправи се.

— Знаће шта су муке... ама може знати и шта је радост! — узвикну заносно. — Без правих мука нема ни праве радости!.. Сад ћемо видјети је ли мушко и је ли соко!.. Неће више бити ни једног залогојацабе; треба се сад борити, рвати, треба га освојити... А најслађи је залогој који се освоји!..

Чим сам остао сам у соби, опет сам проплакао. Жао ми бијаше мајке. Чинило ми се као да је Зулфага премамио, отео, уграбио, да је негдје у даљини убије, удави, уништи.

И читава слика стварала ми се пред очима. Као да гледам мајку: како блиједа, увехла, полуонесвијешћена, са расплетеном косом, разбаченим рукама и са неколико капи крви на образима, дрпава, дроњава, готово гола лежи на земљи, а он, бијесан и раздражен, са закрвављеним очима и пјеном на уснама, гази по њој, гази и игра, скаче и удара, гњечи као тијесто, желећи да је сатре, самеље, измрви.

Хајкуна и Хасан, који, преобучени, опет дођоше у собу, затекли су ме уплакана. Обоје се склепташе око мене, опколише ме.

— Шта слиниш, женскоњо?.. Шта је?.. — запита Хасан презриво и поче ме гуркати ногом. — Је ли то мушки?.. То?..

— Устани — рече и Хајкуна меко, па се саже и узе ме за руку. — Устани и хајде с нама... Ево смо дошли по те... Хајде...

— Не могу...

— Не може... Жали што му се удала мајка, па неће да га подоји — опет се поче ругати Хасан, окрећући се према Хајкуни. — Пхи!..

Хајкуна га и не погледа.

— Ако си ти дертли и ја сам — откреса и силом ме поче дизати. — Ни мени није лакше... И мени... и мени су отели, уграбили и срце и душу... Хајде...

— Куда?

— Виђећеш!.. Чудо ћеш виђети вечерас!..

Па ми пружи хоцину пушку и удари ме по рамену.

— Буди ми јунак! — рече. — Ни од шта се немој препадати... А дерт? Нека га ђаво носи!..

— Напријед! — узвикну и Хасан који је опазио како оклијевам и затежем. — Хајде!..

— Ама...

— Напријед!

Чим прихвати за нож, видио сам да се не штали. И, ни сам не знам како, у оном часу заборавих и на мајку и на Зулфагу. Бесвјесно скочих и кренух за Хајкуном. Пођосмо.

Али ове ноћи нијесмо, по обичају, застајали пред свачијим вратима, нити онако тражили дјевојке, макар што су, као и прије, прекривене танким чаршафима, непрестано извиривале иза каната и саме се наметале, машући нам везеним јаглуцима и лаким, шареним шамијама. Хајкуна није хтјела ни погледати на њих, ни осмјехнути им се. Журно, хитно корачала

је, газила даље, носећи лаку шишану преко рамена и под пазухом дугачки хоцин чибук, с којег је била сврнута лула и велики ћилибарски такум којим се хоца толико поносио.

— Јесте ли посустали? — запитала би уријетко, поквтакада, којег од нас двојице, не успоравајући хоца и не осврћући се.

— Нијесмо.

— Аферим!..

Кад се спустисмо готово до Миљацке чији се потмуо шум разлијевао кроз ноћ све јаче и јаче те се чинило као да нетдје у даљини хуји вјетар и милује лишће какве непролазне шуме, Хајкуна поче застајкивати, пазити, ослушивати. И држећи се старих, напуклих зидова, — идући поребарке поред њих, — лагано се поче прикрадати, примицати кући једној, чији гиздави ћошкови, са раскошно ишараним пенџерима, наднесени над голема на ћемер озидана врата, осјенчаваху сав искривљени уски и тијесни сокак и заклањаху собом читав низ омањих скромнијих кућа, погурених и шћућурених једна уз другу, при дну сокака.

— Нико нема — прошапта узбуђено, па застаде мало и спутивши пушку на земљу чучну испод зида.

Ја и Хасан посједасмо на земљу.

— Никог нема — понови и опет и праметну чибук преко крила.

— А ми ћемо чекати док дођу — отповрну Хасан прекртивши ноге. — Не хити нам се...

Хајкуна се поче освртати.

— Бојим се да нас не опазе — прошапта.

— Па шта је?.. Нека опазе...

— Не... не смију нас сад виђети... Не...

Кораци нечији изненада одјекнуше кроз ноћ и одоздо, између кућица оних, као да се поче примица-

ти, прикрадати неко. Момче некакво, високо; танковијасто, са тешким траболозом око главе, са читавим снопом ножева за појасом, са позлаћеним токама на прсима које су необично одсијевале и прелијевале се према свјетлости фењера што га носило у руци, помоли се отуда, изађе безбрижно звиждућући и полугласно пјевуцкајући. Дошавши до испод ћошка успори ход, застаде пред ћемерли-вратима, лагано, као размишљајући, одиже ногу на праг и тихо закуца алком... Причека мало...

Нико се не одазва.

Након другога куцаја освијетли се један пенџер на ћошку и нечија глава као да провири напоље. Накоро иза тога и канат се на вратима нагло отвори и један крај димија нечијих, нешто слично прамену магле, поче се повијати, лепршати иза њега.

— Аман! — застења Хајкуна и стегну Хасана за руку. — Ено!..

Момче се примаче канату и ухвативши се за алку поче се љуљати и говорити нешто. Проговори затим и ситан женски глас, зазвони као сантур, и јасан, обижесан смијех разли се кроз читав сокак и као да се прели и преко кућа, преко зидова, чак у комшилук... Момче испусти алку, узвикну нешто и плъесну дланом о длан. Па брзо пружи руке до иза каната као да би да ухвати, да загрли кога.

— Аман!..

Хајкуна живо скочи, исправи се. Опрезно, као мачка кад се прикрада, приступи вратима, раскорачи се изазивачки и, не вриснувши нити подвикнувши, из све снаге поче чибуком ударати, млатити по момчету ономе. Поче ударати и по глави, по леђима, по ребрима, по раменима. Дјевојче оно, преплашено, цикну и устукну мало, сакри се за канат, док момче, изнена-

ђено ударцима, као да потпуно изгуби главу, па нити покуша да се брани, нити да бјежи. Само одиже руке у висину да тако отклони ударце од главе и покушаваше да се осврне. Али је Хајкуна ударала непрестано, брзо и живо ударала, да му се није дала ни осврнути.

Напошљетку момче као да се прибра мало, освијести се, па нагло отскочи, размахну рукама и прихвати за нож. Брзо се и окрену и као да хтједе јуришати на противника.

И — намах застаде.

Упознавши Хајкуну стресе се, задрхта, и лагано поче узмицати, уступати, старајући се само да јој уграби чибук и да јој га отме.

— Зар тако, курвићу?.. Зар тако, момче? — тек сада проговори Хајкуна и испрси се према њему, спремајући се да још жешће навали. — Мислиш ли се играти ђевојкама као јабукама, па једну бацати а другу узимати?.. То ли хоћеш?..

— Немој, — отегну он молећи и опет се измакну. — Остави, Хајкуна!..

— Је ли ти то поштење, болан?.. Је ли то јунаштво?..

— Остави... Шала је...

Хајкуна му опет приступи, узвикну нешто и замахну чибуком који удари о зид и преби се на двије половине. Момче, користећи се тиме, нагло јој прилети и зграби је за руку.

— Остави... Шала је... — рече опет, кушајући да је привуче себи и мало подаље одвуче од врата. — Немој...

— А је ли шала била кад си мени долазио? — запита Хајкуна отимајући се и ударајући га лактима. — Је ли шала била што си говорио и што си обећавао?

— Престани!.. Доста је!..

— Није доста, рђо лажива...

— Ја нисам лаг'о — рече момче и обори главу.

Хајкуна се оте, изви се и брзо прихвати за шишану, која је лежала на земљи.

— Лагао си, лопове и разбојниче, јер... јер си пошље заборавио на ме и престао ми долазити, — рече распаљено. — Другијем си прешао и друге тражио...

— Ја...

— Шути!.. Не лажи опет!.. — пресијече Хајкуна оштро и одиже шишану. — За толики вакат нит' си ми долазио, нит' сам имала каква хабера од тебе... Заборавио и мене, и заклетве, па си мислио да ћу и ја заборавити... Мислио си да ја свој понос јефтино дајем, копиљане!

— Хајкуна... Нијесмо сами... — опет ће момче мекше, испод ока погледајући на канат и на дјевојче оно, које као окамењено стало, па само блене у њих... — Хајкуна!..

— Нек свака дође и нек свака слуша — кресну Хајкуна одлучно, па и сама погледа на канат и опљуну према њему. — Није ми било стало до свијета ни онда, кад сам кроз четири мјесеца ишла од врата до врата... ево, у овом одијелу... И тражила те, ловила... Питала и распитивала: коме долазиш и којој си ђевојци прешао?... Ашиковала сам са ђевојкама да ми кажу и... казале су ми... И ево... уфатила сам те, копиљане, стигла те... Сад више нећеш лагати...

Па се измакну и опет подиже шишану, напери је.

— Казуј: држиш ли још ријеч да сам ти најдража?... Говори!..

— Хајкуна!

— Збори, држиш ли ријеч?

Момче се удари по ножу и као да опет хтједе да га извуче, да се брани...

— Говори! — викну Хајкуна јаче и спусти прст на обарач.

Момче поче муцати нешто, гунђати.

У исти час и ја и Хасан одигосмо пушке и примакосмо се.

— Збори: држиш ли ријеч?..

— Држим, — прошапта момче да се једва чуло и некако поплашено, блесасто, поче нас гледати све троје. — Шта ћете са мном?..

Хајкуна отпочину. Држећи запету пушку стајала је према њему усправљена, горда и поносита, презриво се осмјехујући и необично уживајући у његовој забуди, муци.

— Казао си и да ћеш ме испросити — настави након дуже почивке, некако пакосно, као дражећи га. — Казао си да ће свадба бити.

— Хајкуна!.. Моли Бога што си женско... А доста је...

— Хоће ли бити свадба?..

Момче, прибравши се потпуно, брзо измахну руком, снажно раздера златом везену антерију на прсима и примаче се:

— Е удри, ђевојко, — викну помамно, — и напи се крви, ако си жедна, колико хоћеш... Ти знаш да на те дигнути руке нећу, па си се осилила, побјеснила си... Сад удри ти!.. Не био мушко, ако ти се уклонио!..

— Хахахаха! — засмија се Хајкуна усиљено, спуштајући шишану и окрећући се нама. — Јесте ли га чули?.. Хахахаха!.. Јесте ли га чули?..

Па приступи вратима и пружи руку дјевојчету, које као да се још ни сад није могло прибрати ни освјестити...

— Ено ти момка, — рече пригушено — па га држи... Није он мене оставио, него ево, на твоје очи, казао ми да сам му најдража, и ја сам оставила њега!.. Ево ти га!..

— Пхи! — узвикну дјевојче, умотавајући се у чаршаф, па се нагло измаче и затвори врата.

Хајкуна пребаци пушку преко рамена и позва нас да пођемо за њом.

XVI

Иако смо наше ноћне шетње сакривали од хоће, иако нико ни споменуо није о њима, ипак сви опазисмо како је у пошљедње доба постао некако обазривији, пажљивији и како чешће обилази врата и притврђује их. Сваке вечери, након јације, одлазио би њима, наметао резу и подупирао их још дирецима, сандуцима, камењем. И на демире пенџерске пазио је. По неколико пута општавао их и кушао могу ли се преломити. Чак и по ноћи, пошто би се сви разишли по собама, силазио је на авлију, с пушком у руци, обилазио све буџаке, привиривао свуда.

И ми сви мишљасмо да нас је неко одао, потказао хоћи. Хасан је сумњао у ме и почео ми пријетити; ја сам опет сумњао у њега. И ко зна, може бит' би се међу нама изродила и голема свађа, да сам хоџа једнога јутра не поче да нам све објашњава захтијевајући и од нас да боље чувамо кућу и да никуд не мичемо и не излазимо без оружја.

— Кад роб подигне главу и врисне за слободом, нико од њега силнији није -- рече мирно, поправља-

јући пушку и огледајући је. — А у нас се почели будити робови и биће бруке и много јада с њима...

— Какви робови? — уплете се Хасан и сједе поред њега, уз кољено му. — Зар их има?..

Хоџа се причини као да га није чуо.

— Ето, прича се, — настави лакше — да се сад сиротиња сељачка, коју су оголили, дигла у хајдуке... Горе и планине препуне су чета њиховијех... Ударају, нападају, бију, пале, крве се... Јбуди, за које нико није имао срца ни милости, немају срца ни милости ни према коме... Крв људска пјени се сад на сваком камену, мјесто росе разлијева се по трави... Чудни земани настају и чудна се несрећа спрема.

— Па зар ће нам и на куће ударати? — запита Хасан живо и нехотице погледа кроз пенџер. — Зар и овђе?..

— Наши су њима ударали и на живот, и на образ, и на имуће, па рашта да они поштеде наше куће? — отегну хоџа забринуту. — Наши су били домаћини, господари у земљи, па им мало било господства, него још ударили и у силеџиство над њима... А силеџиска владавина добра не доноси, јер подија осветнике... И ето... створила их је... Дигли су се...

— Па дочекаћемо их, — кресну Хасан поносито и удари се у прса. — Да видимо ко ће побједити!..

Хоџа презриво одмахну руком.

— Алах зна чија ће побједа бити, — рече — а мени се чини да је уз онога ко се дигне против зулума и неправде... Није ли данас, сјутра ће бити уз њега... Млад си ти још, па не знаш... А, ето, хајдуци напредују... Чете њихове спустиле су се ономадне у Сарајевско Поље... Ко може рећи да се неће спустити и усред Сарајева?.. Ко?..

— Врата треба још боље затворити — додаде хоциница тихо, одбацивши кошуљу с крила. — Канати су слаби... Остарили...

— Нек је хвала Алаху кад ти проговори, а макар врата и ђаво однио! — дочека хоца и осмјехну се.

— Не бојте се!.. Чуваћу их ја! — избаци Хасан општро, са пуно самопоуздања. — Ноћиваћу код њих одсада... Ако су и хајдуци, људи су... Нијесу змајевеи...

По чаршији се тих дана ни о чему говорило није, колико о хајдуцима. Свак је о њима говорио, свак распитивао за њих. И све некако тихо, прикривено, са страхом неким, као да хајдуци већ и по чаршији ходају и свете се сваком ко гласније о њима ружну ријеч проговори, ко их по злу помене. Комшије су, пажљиво се осврћући на све стране и често застајкујући, прелазиле један у другога на дућан, сакривале се за робу и чучнувши један према другом сапшптавали се, договарали. Непрестано је питао један другог за нове гласове, хабере, питао је ли било каквих нових напада хајдучких и није ли когод и опет погинуо, заглавио, настрадао.

Ако су негдје хајдуци дочекали кога, о томе се причале читаве приче. Многи као да нијесу ништа друго ни радили, него ишли од махале до махале, па причали и препричавали. Неки су опет, у жељи да што ново изнесу, измишљали праве бајке о хајдуцима. Говорили су како има чета и у самом Сарајеву, како су сакривене по хановима, по гробљима, по црквама и само чекају згону када ће ударити и читав шехер попалити с једнога краја на други.

И таквим се причама много вјеровало. Има времена кад и најпаметнији људи вјерују у најлуђе приче. Зато су куповали оружје и они који га никад имали ни-

јесу и припремали се за обрану. Трговци су продавали робу под оружјем, оружане занатлије радиле о занатима, оружане кахвеџије пекле кахву. Све као да је било у чудној грозници некој, све се комешало, врело. Све се и прибијало једно уз друго, приљубљивало се, токорсе да се осоколи, а све стрепило, плашило се.

За неколико дана Хасан је непрестано одлазио у чаршију и непрестано распитивао о свему. Одлазио је рано, готово у зору, и враћао се тек око подне. Дошавши кући одмах би почео оштрити ножеве и пунио фишеке. И распричао би се тада, необично се распричао. О хајдуцима, о јунаштвима њиховим говорио је по два сахата, причао и о животу њихову, о царевању у гори са заносом, са одушевљењем.

— Помисли, болан, све од њих стрепи! — говорио је, сијевајући очима и руменећи. — Све дршће пред њима... И нико им ништа не смије... Живе како хоће, раде шта хоће, убијају кога хоће!.. Не зна им се за кућу, не зна за кућиште; кућа им све горе и планине, а коначиште свако мјесто ће се затеку... Љепота једна!

И што је чешће одлазио у чаршију, што више распитивао о хајдуцима, био је све луђи, све чуднији. Није хтио више ни спавати у кући, у соби својој, него одлазио у башту и спавао под смоквама, на трави. Ни ручавати није хтио за софром, с осталом чељађу, него носио у торби, о рамену, овећи комад хљеба и неколике главице лука, па ручавао негдје осамљен, сакривен од сваког.

— Какав је, још ће чију кућу запалити — говорио је хоца забринуто, гледајући за њим. — Хоће, вјере ми.

— Он нешто чудно смишља — додавала је Хајкуна, која је пазила на њ и пратила га. — Биће кијамета с њим!..

И погодила је.

Није прошло ни пуних двадесет дана откако се почео припремати, кад једне ноћи изненада уљезе у моју собу и раскорачивши се више душека силом ме подиже.

— Хајдемо — рече одсјечно, бацајући ми пред ноге некакав нож, двије пушчетине и торбу. — Дижисе!

— Куда? — запитам га у чуду, трљајући очи и протежући се. — Ђе?..

— Хајде... У хајдуке...

Изговорио је тако мирно као да зове на ручак.

Ја занијемих. Само га зијевајући погледах онако мрка, одлучна, наоружана и опремљена, а нити могу да се приберем, нити да проговорим. Погледах и — опет легах, окренух се на други бок да поново заспим.

— Дижисе! — викну он осорније и гурну ме пушком. — Треба ми друг, а нећу другог тражити кад си ти овђе... Хајде!..

— Међу влашке хајдуке?

— Јок... Нећемо с њима... Ми ћемо сами... Самим да царујемо у гори...

— Нећу — окосих се љутито, спремајући се да га ударим јастуком. — Нећу ја!..

Хасан се распали.

— Кад би ми отац забрањивао полазак, ја бих му загалио кућу, — рече — а кад би ти хтио остати овђе, заклао бих те к'о јање.

И опет ме удари кундаком.

- Диж се!
- Остави ме!
- Диж се!..

Па ме ухвати за руке, издиже и, силом ми упртивши пушке и торбу, нагло повуче за собом.

XVII

Осванули смо у шуми, у планини. Задихани, заморени, готово изнемогли од дугог хода и несанице, лагано смо се вукли кроз грмље и шипражје, отхукујући непрестано и мрко погледајући један на другог, готови сваки час да се заспемо грдњама, пријекорима, псовком... Хасан се још и држао некако и, као сам себе на силу соколећи, усиљавао се да брже крене, поскочи, док сам ја почео посртати и тетурати као пијаница, с муком се опирући на пушку, коју сам једва држао у руци, и редовно застајући на сваком десетом кораку.

Напошљетку, кад ми већ додија толико узалудно тумарање, љутито одбацих пушку у страну, скљоках се под једну букву, у траву, и, наслонивши се леђима о тврдо, дебело стабло, почех јечати као болесник какав.

Хасан, осврнувши се, у први мах као да се наљути и измахну руком дајући ми знак да се дижем; затим погледавши боље, брзо ми приступи, спусти се на траву и ухвативши ме за руку мукло запита:

— Шта ти је?

— Видиш... не могу даље, — одговорим промукло, испрекидано, дашћући. — Не могу...

— Уморио се, а?

— Изнемогао сам...

Он сједе, прекрсти ноге, извади духанкесу и замотавши цигар запали.

— Ништа је то — рече развлачећи. — Проћи ће...

— Ама ја нећу даље... Не могу — дочекам раздражено, бацајући и остало оружје и раскопчавајући антерију на прсима ради лакшег дисања. — Ни корака даље...

— Чим се одмориш, ти ћеш поћи — отсијече он упорно, покупи оружје и спусти га поред себе. — Опет ћемо путовати.

Затим збаци обућу с нога и погледа у прсте.

— Их! — рече зачуђено, чешкајући се по глави. — Баш се раскрвавили...

Бржебоље се изујем и ја и одбацам обућу. И пре-страшено узвикнух опазивши како ми сви прсти набрекли, расцвали се, испуцали, а скорена крв, црнећи се између њих, слијепила их и готово изравнила један с другим.

И тек тада осјетих чудноват бол у читавом тијелу. Сви гуштерови, нарочито у бедрама и листовима, почеше ми играти, трзати се некако, грчити, и при сваком њиховом трзају као да ме неко боцкао безбројним иглицама, трњем.

Тада, више од страха гледајући крв него од болова, малаксах потпуно. У глави као да ми поче зујати, звонити, тутњити, пред очима поче да се мрачи, да се колута нешто, игра. Немоћан и да сједим више, преврнух се на траву и жалосно јекнувши склопих очи, очекујући кад ћу издахнути.

У томе сам и заспао...

— Устани!.. Устани!.. — чух, у неко доба, како ме зове Хасан, псујући и звекећући ми оружјем око главе. — Разбуди се!..

— Шта? — запитам га буновно, промукло, не отварајући очију. — Куда?

— Хајде... Доста си лежао...

И из тиквице сасувши мало воде на длан, пошкропи се по лицу.

— Хајде!..

Зијевајући и протежући се једва се подигнем и сједнем у траву. Сваки жглоб, сваки драм мяса болио ме. Било ми је као да ме неко читав дан ударао са врећом препуном пијеска, те ми сва ребра и све кости поломио. И ништа не бих волио тада, него опет преврнути се и опет заспати...

Али зар сам смио и помислити да то покушам?.. Хасан, наоружан и опремљен, стајао је изнад мене, мргодан као целат и по изгледу му одмах сам могао познати да би ми било узалудно свако опирање и затезање.

Не проговоривши више ријечи, опет лемећи се, зијевајући и придржавајући се за стабло буквино, устанем и прихватим за оружје.

Кренусмо опет.

Ни пута, ни стазе не зна ниједан. Онако, насумце, лутали смо обојица и ишли напријед, само напријед. Испочетка сам се једва опирао на ноге, шантуцао сам, тетурао; кашње, пошто се загријах мало, ишао сам лакше и болови у жглобовима као да су почели јењавати.

Али, за чудо, неки необичан страх поче ме све више и више обузимати, освајати ме. Страх од шуме, од зеленила, од дрвећа онога које нам се склопило изнад главе и заклонило нам небо и сунце Божје, и које својим мрким, дугачким гранама, као да нас непрестано граби, лови, хвата за хаљине, запиње и за-

држава нас. Страх ме и од оног муклог, тупог, непрестаног шуштања, цичања, звиждања некаква, што толико сличи цвиљењу, уздисању, јауку нечијем, и као да злокоби, пријети, претскажује нешто. Страх ме од Хасана који не пазећи на ме корача напријед, а цијев пушчана високо му стрши изнад главе. Страх ме, готово, и од самога себе, од корака својих, који мукло одјекују те ми се непрестано причињава као да неко пристаје за мном, као да ме узастопце прати.

О свему томе нијесам смио ништа ни споменути Хасану. Знао сам да би одмах почео ругати се и грдити. А ипак... ипак чинило ми се и смио бих се опкладити, да се и он, — макар колико се јуначио и претварао, — плашио исто као и ја, да је и њему мучно било као и мени.

То се већ могло познати и по држању његову. Непрестано се освртао и на десну и на лијеву страну, ослухивао и, токорсе, као тражио, загледао нешто. Затим је почео и попијевати и — одмах сам познао да му пјевање није ишло од срца, да је усиљено. Тиме је само хтио макар и унеколико да одагна страх а уједно и да се преда мном похвали како није малаксао, клонуо, како је још оран и расположен.

Ипак читаву пјесму није до краја допјевао. Изненада је прекиде, застаде, скиде пушку с рамена и напунивши је опали. Брисну пушка и пуцањ одјекну кроз читаву планину, а неколика листа букова, погођени куршумом, залепршаше и падоше му по плећима. Он напуни поново и поново опали... Затим извади нож, огледа га и њиме поче размахивати око себе: поче засијецати у стабла, сјећи гране, лишће, траву.

И смијешан ми постаде. Има часова када, макар душу притискивали најтежи терети, ускипи нешто у

теби што те нагони на смијех и, — отимао се не отимао, — не можеш му одољети. И покрај све муке своје, ја праснух у смијех, у силан, гласан смијех, који тресе и зацењује.

Застадох на мјесту и почех се превијати од смијеха.

— Шта је? .. Што се кесиш? — окоси се он опоро, једва дочекавши што му се пружила прилика да проговори, посвађа се, извиче. — Јесам ли ја међеджали пехливан па да ми се смијеш? .. Шта ти је? — брекну бјешће, гледајући како се превијам и све се силније и силније тресем. — Јеси ли махнит? .. Шта је? ..

И из све снаге баци према мени нож који, фијучући, пролети ми готово поред ушију и оштрим врхом зари се у траву.

Страх од ножа одмах ме растријезни, натјера ме да се приберем. И сва крв као да ми изненада јурну у образе и страшан бијес обузе ме.

— Теби се смијем, — дочеках оштро, стискајући шаке и пријетећи, — теби, будало, јер си ме повео ни сам не знаш куда и јер не знамо шта радимо ни ја ни ти ... Теби, зевзече! ..

— Охо! .. — отегну он, изненађен мојом суровошћу, па једну ногу опружи напријед и погледа ме изазивачки. — Таки ли си? ..

— Зевзече!

— Издајниче! — отегну Хасан плазећи ми језик. — Хоћеш да ме оставиш, изневјериш, па си хотимично започео свађу.

— И оставићу, чим си таки — планух ја жешће, пљујући и на њега и на нож његов. — За ситницу, па нож бацаш према мени! Мамлазе! .. Ако мислиш да

се бојим твог оружја, стани да се огледамо, да дијелимо мегдан, а не тако... мучки...

Хасан баца оружје, баца капу и торбу.

— Аферим!.. Аферим, кад си таки! — узвикну весело, па притрча и обгрли ме. — Аферим!.. Нисам ни знао да имаш тако срце и... и да се тако знаш бранити...

Тапшући ме по рамену настави ватреније:

— То... то ваља!.. Сад барем знам да имам друга за невоље!..

Окрену се и пође, а ја као слијепец за њим. Поново кренусмо напријед, само напријед.

XVIII

Заноћили смо покрај чобана, планинштара, пред старом, ниском колибом њиховом, која се, трошна и окрхана, згурила у малој, неравној удолини једној, подупрта ода свих страна дебелим сохама и тојагама, те је издаље изгледала као стара, немоћна просјакиња каква, у чађавом, дроњавом и подераном одијелу. са безброј штака под пазусима и безброј штапова у рукама.

Кад смо, након дугога лутања, опазили ватру, како пред колибом пламти, заиграва и лиже готово до под саму трулу и искривљену стреху, било нам је као да смо пронашли нови свијет неки, дворе вилинске, о којима нам се у дјетињству тако много причало. Обојица смо готово вриснули од радости и, упирући прстом тамо према ватри а не говорећи ништа, гледали смо један у другога, задивљено, узбуђено, и весело, као што се гледају добри стари пријатељи када се након дугог растанка изненада нађу и састану.

Тек након дуже (почивке први се Хасан смири мало и полугласно запита:

— Ко ли је тамо?..

И то отегнуто, тихо питање намах ме растријезни и сву ми радост помути.

— Ко ли је тамо? — запитах и сам себе, пажљивије гледајући према ватри и старајући се да кроз плавичасти сумрак распознам сјенке оне што су се гуриле око ватре, мицале се, угибале, кретале.

И спет ме обузе чудан страх неки и некако нехотице приљубих се уз Хасана, јаче стежући пушку и бесвјесно се пипајући око паса гдје су ми били фишеци.

— Ако су хајдуци?.. — покушах кроз зубе да изговорим и одмах занијемих, замријех, пажљиво се обзирајући није ли ме ко чуо или опазио...

И сам Хасан као да се препаде од тих ријечи, па ме снажно гурну и руком ми зачепи уста... Загледа се и сам према ватри, са жељом да упозна кога... Узалуд!..

Па извади нож, опипа му оштрицу, и, као' заклањајући се за ме, некако поребарке крену напријед.

— Хајдемо — рече шапатом. — Мичимо се!..

— Зар међу хајдуке?

— Ко зна?.. Не знам... Хајдемо!..

Неко вријеме стајали смо и кошкали се међусобно: час је он мене гуркао напријед, час сам ја гуркао њега. Читав разговор између нас водио се полако, шапатом, и у гуркању старали смо се обојица да не изазовемо никаква јачег шума: ни гранчицом каквом да не затресемо, ни лишћем јаче да не зашустимо. И непрестано смо се обзирали и на десну и на лијеву страну. Једнако нам се причињавало као да неко пази

на нас, слуша; као да хајдуци ту негдје у засједи чекају нас одавно и чувају да им не умакнемо.

По срећи, изненада се однекуда растолегну ћурликање двојница.

Застадосмо, послушасмо и опет ускликнусмо од радости. Одиста двојнице!.. Ђурликање је долазило баш одонуда, од ватре, од колибе оне. Никако, дакле, нијесу могли бити хајдуци, — нико нам барем није причао да хајдуци ћурликају уз двојнице, — него чобани какви, планинштари, дрвосјече.

— Их!.. И ти се уплашио! — прекори ме Хасан подругљиво, гледајући ме преко рамена. — Баш си јунак!..

— Плашио си се и ти!..

— Лажеш!

— Лажеш ти!

Хасан узе пушку по сриједи и поче ударати по њој.

— Е да видимо, момче, да окушамо сад ко је јунак бољи! — викну, кочоперећи се. — Ево нам сад згоде, ево људи, па да ударимо и да плијенимо што се плијенити може... Ако смо чекали и дочекали смо... Хајде!..

— Шта?

— Припреми пушку!.. Уреди се за нападај!

— Зар...

— Пст... да не чује когод...

И мучке, прикрадајући се, приближивали смо се ватри. Не знам управо шта, али ме нешто силно гонило, гурало напријед и да сам могао, прелетио бих тамо, само да час прије засједнем покрај оног пламена, да се одморим под стрехом оном, макар то била стреха и једне колибе, старе, трошне и окрхане. И много сам се љутио на Хасана, који је непрестано за-

стајао и непрестано загледао у пушку. Можебити да би се због тога и поново посвађао с њиме, поцавелао се, да у неко доба не зачух разуздан, здрав смијех нечији, — који је оштро звонио и пресијецао помрчину, — и снажне, мушке гласове, који, помијешани, као да се надвикиваху и надметаху међусобно, а мукли, пригушени одједи као да им се одазивали однекуд из даљине, с мрких, суморних висова планинскијех.

— Хасане!.. Чујеш ли?.. Људи су оно! — узвикнем из свега гласа и, одгурнувши Хасана с пута, живо поскочим поред њега. — Ено их!..

— Стој!.. Спремај се!.. Зар никад људе нијеси видио, живино? — откреса он, покушавајући да ме сустигне и задржи. — Стој!.. Јеси ли готов?..

— Готов?.. На што?..

— На јуриш!

— Бива: ја једва чекао да угледам некога, па одмах и да се крвим с њиме!..

— Мораш!

— Нећу!

И, одгурнувши га јаче, потрчач према ватри и, подрхтавајући од узбуђења, узвикнух планинштарима:

— Добра ви вече, људи!..

— Добра ти срећа, Турчине! — отповрнуше неколико њих једногласно, подижући главе.

Почеше се комешати, размицати се да нам направе мјесто украј ватре чији се гребенасти пламен све више и више извијао и поигравао освјетљујући пуна, буцмаста задовољна лица и јаке, забрекле прси њихове. Не узбуди се нити узнемири ниједан, макар што смо бахнули изненада и још онако оружани. Сви су били некако мирни и равнодушни; гуркали су и даље у ватру и шарали кратким прутима по пепе-

лу, а ни загледали нас нијесу боље, ни премјерали нас. Одмах се могло познати да су ти људи научени да примају и мало страшније госте и да другују с њима. Хасан због тога некако постиђено спусти пушку поред себе и сједе међу њих.

— Јесте ли из далека, момци? — запита старац један који је сједио одмах уз ватру и непрестано претавао земљаве и неочишћене кромпире у пепео. — Оклен?

— Из Сарајева.

— Охо!.. То сте се, богме, и уморили.

— Богме и јесмо.

— И огладњели?

— Јесмо.

Старац застаде мало, почеша се по упалим, мршавим прсима, — сва му се ребра могла избројати, — па се окрену двојници момака што су сједили отрага, иза леђа му, и отежући проговори:

— Донесите им, ђецо, мало млијека...

Оба момка, без поговора, дигоше се и чешкајући се и протежући одоше у колибу. Брзо се вратише сашаптавајући се и носећи међу собом пун шкипић млијека и један поголем хљеб, којим би, како ми се чинило, и међеда могао умлатити. Све спустише пред нас.

Нећу слагати ако рекнем да никада у животу нијесам тако вечерао, нити ми се икада хљеб учинио слађи. И ја и Хасан као да смо се натјецали ко ће више појести и готово смо отимали залобаје један другоме. За неколико минута шкипић је био сасвим празан, а ниједна мрвица хљеба није остала у трави заборављена. Да нас није било стид од првстих чобана, још би искали.

— Ех, брате, лијепо! — узвикну задовољно Хасан измичући се.

— Слатко.

Старац се осмјехну.

— Млади сте, здрави сте, па добро једете... Благо вама!..

Па нам пружи духанкесу и отегнуто запита:

— А куд сте пошли?

Хасан се збуни, порумени.

— Па... ето... пошли у лов...

— Чак амо?

— Кажу да овуда има лова.

— А не бојите се да ће и вас уловити?

Ја претрнух, замријех.

— Ко ће нас уловити?

— Па... хајдуци — отегну стари и лукаво на-
мигну.

— Зар и овђе?

Стари извади неколико упечених кромпира и поче их љуштити.

— Планина је кућа њихова — рече. — Има их свуда.

— А ми нијесмо срели ниједнога.

— Ако сте их жељни, можете их и овђе срести, — отповрну стари, залажући се кромпиром и жваћући. — Кад огладне, наврате и амо...

— И разговарају с тобом?..

— Разговарају.

— И не пријете ти?..

— Рашта би пријетили?.. Шта им ми радимо?.. — запита стари и погледа ме својим жутим, помућеним очима које му испод плиткога чворугавог чела

дубоко утонуле у главу. — Планинштарима нико не пријети... Хајдуци ударају на силеџије, зулумћаре...

Хасан се приближи староме да га боље чује, сједе поред њега и ослони му се лактом о кољено.

— Јунаци су они... Не жале гинути... — рече.

— А ко би жалио да гине и да умре?... — брзо одговори стари, истресе из кесе нешто дувана, напуни крњаву лулу и запали. — Рашта да се жали?... Све на свијету гине и умире и све се поново рађа... Бог тако наредио...

— Ама умријет'... растати се са овим свијетом мучно је, — дочека неко иза леђа, зијевајући. — Никад више сунца не виђети... Их!..

Стари зажмири мало, замисли се.

— А ко то зна? — запита отегнуто, као размишљајући. — Ја мнијем да на свијету ништа ново нема, да се све старо повраћа у новом руху и, бива, у новом облику... Ко зна!..

— Сад ће ђедо опет ударити у старе дипле — дочека опет онај одострага и засмија се. — Остарио, изнемог'о, па ти жао умријети, па све мислиш да ћеш се поново родити...

— Мучи!.. Шта ти знаш, кењче један? — окоси се стари увријећен и попријети чибуком. — Бог све зна а ми јок!.. Ко зна да и ја, можебити, нијесам био на Косову, а, можебит', и ти... Ко зна?... Био сам, да рекнем, травка Божја, цвијет, и сисао крви људске... И ко зна шта ћу до хиљаду година опет бити!.. Опет можебити травка, дрво а... а можебит' и јаре, и говече и... ко зна!..

Па превуче руком преко дугих, ниско опуштених, сиједих бркова и снажно гурну у ватру.

— Рашта да жалим умријет'?.. Рашта?... — сам себе запита. — Ко ће жалити?..

— А ће хајдуци дочекују путнике? — запита Хасан поново, уносећи му се у лице. — Овђе?..

— На друму — мирно одговори стари. — Тамо је згодније...

— А је ли далеко друм?

— Тхе... Треба два-три сахата каскати до њега...

Хасан ме дрмну за раме и полугласно прошапта:

— Сјутра ћемо на друм...

— Сјутра ће бити кише — опет ће онај одострага, протежући се. — Мене жица у раменима...

— И грмљавине ће бити — додаде стари невесело. — Мене сврбе леђа...

Једно младо, безбрчко момче, големе главе и избуљених очију као да се вјечито чуди нечему, пружа се по трави потрбушке, одиже ноге у вис и, климајући њима, узме двојнице па поново поче ћурликати. Двојица других, у страни, извалише се на леђа, подбацише гуњеве под главу и загрљени затледаше се у звијезде. Из шуме, из дубине, почеше се у одмјереним размацима разлијегати тупи, мукли удари сјекире о дрво, а одозго са врхова планинскијех зачу се стегнуто, језиво извијање, лајање, штектање вукова, што је много наличило јаукању и запомагању нечијем и чудно, чудно одзвањало кроз ноћ по читавој удолини.

— Је ли вам необично, момци? — тихо и некако подругљиво запита стари, окрећући нам се. — Ви, ваистину, нијесте научени на ове чудне кајде и гласове...

— Ништа... Не плашим се ја ничега — брже одговори Хасан, комешајући раменима и јежећи се од студени... — Није ми необично...

— А ја се за хајван плашим — прошапта стари забринуто, и попридиже се. — Вукови чудно завија-

ју а... не знам јесу ли момчад на опрезу... Треба сам да обиђем...

И, онако мршав, висок, усукан, гегајући се и застајући почесто, замаче у ноћ, изгуби се. Ми заузесмо његово мјесто, умотасмо се у ћебета и полијега-смо по трави. Ушишкани веселим пуцкарањем ватре и ћурликањем двојница убрзо смо заспали.

XIX

Прије зоре пробудио ме Хасан и позвао да кренемо на друм, да нападамо. Онако бунован и сметен, нијесам му знао ни ријечи одговорити. Одмах сам прихватио за оружје и кренуо за њим. Нити смо се јавили планинштарима, ни опростили се с њима, поздравили. Хасан као да је и подранио бапн због тога да се може извући неопажен и непримијећен ни од кога.

Неко вријеме ишли смо обојица тихо, лагано, не говорећи један с другим. Кашње, кад смо прилично поодмакли, Хасан као да сам хтједе заподјести разговор, али се ипак предомисли, па окрену главу у страну и полугласно поче попијевати.

За чудо, ја сам се осјећао некако чилији, лакши него прије и корачао сам брже од Хасана. И на души ми било лакше и свјетлије, — разговор са живим људима окријепио ме, оснажио мало, — и нешто као да ме непрестано голицало да и сам запјевам. И у обијести оној, не знајући шта друго да радим, почнем као помаман подвиквати и хактати, уживајући не-обично што од тога одјекује читава гора и планина, те се причиња као да десетина њих у један исти мах са неколико страна хакћу и подвикују.

Неколико поплашених тица прхнуше из шибља и цијучући и лепршајући крилима извише се и одлетише дубље, у шуму, а зец један, опруживши се колико је дуг и издигнувши уши, прескочи нам преко пута и брзо се изгуби у густежу, у шипражју.

— Ето баксузлука! — узвикну ражљућени Хасан и пристријели ме погледом. — Наћерао си зеца да искочи и то ће нам несрећу донијети... Сметењаче!..

— Ко се од зеца плаши, нек се не спрема у хајдуке, — одвратих му подругљиво и за инат хакнух још три пута. — Таки ли си јунак!..

— А ево да се кладимо да ће нам данашњи дан бити несретан — отсијече он мекше и уздахну. — Све нам наопако иђе.

— А ми да се вратимо, — предложих ја мирно, застанувши. — Хоћеш ли?..

— Ђе?... Кући?..

— Па кући... Зажелио сам се куће...

— А зар би могао од срамоте икоме у очи погледати? — брзо дочека Хасан и спустивши пушку наслони се на њу. — Ево... право да речем... и ја сам се зажелио куће, ама... Кад дођем тамо, па кад ме запитају: „Ђе си био?..“ зар да им рекнем „Ниђе“... И кад ме запитају: „Шта си радио?“ зар да рекнем „Ништа“... А, токорсе, пошао сам да учиним јунаштво, да се о мени прича као о јунаку и... и да ме сви хвале... Их!..

Па измахну руком и окрену се.

— Напријед! — рече одлучно. — Нема више смишљања!..

Никада нијесам вјеровао у какве бабинске приче ни гатке разне, али, право да речем, чим смо поново дошли, мисао о зецу и његову злоношењу поче ме све више мучити. И најпаветнији човјек у неким часо-

вима постане некако лаковјеран, злокобник, гатало, а у шуми оној, у вјечитом полумраку, — сунце нас тек уријетко, као ругајући се, обасја, — као да и памет помрча мало, подивља у дивљини, па ни о чем више није у стању ни размишљати, колико о разним чудесима, и ни у што толико вјеровати, колико баш у оно што је мутно, магловито, тајанствено.

Шта ће бити ако је збиља истинита она напомена да зец баксузлук доноси?.. И какав ће то баксузлук донијети?.. Хоће ли се који од нас разбољети, изнемоћи на путу?.. Хоћемо ли натртати на звијер какву: на вука, на међеда?.. Или, ако се примакнемо друму, хоће ли нас опколити хајдуци, па заробити, убити обојицу?.. Шта ће бити?.. Шта може бити?..

— Баш бих волио да не поплаших зеца — најпосље почех на глас размишљати, пристајући за Хасаном. — Баш сам могао и мировати.

— Ко се од зеца плаши, нек се не спрема у хајдуке — добаци Хасан пакосно, не осврћући се. — Пхи!..

— Ја се не плашим...

— А што си га спомињао кад се не плашиш?..

И спуштеним гласом доврши:

— Нека га носи ђаво!.. А волио бих да је остао спавајући...

Примичући се друму обојица смо постајали све немирнији. Знали смо да нам нема још дуго пјешачити па да га се дочепамо, а ђаво би га знао ушљед чега, опет бисмо вољели да је мало подаље, да се какогод одмакне барем за сахат за два хода... Макар што смо се упутили тамо и ишли одлучно, без предомисљања, ипак као да смо обојица осјећали да нас чудна нека опасност очекује; зато смо и жељели да се та опасност одгоди, да дође мало доцније. Хасан се два-

три пута освртао и спремао се нешто да предложи, али чим је заустио одмах је и престајао. Ја сам, опет, знао да би ми сваки предлог био узалудан, јер Хасан тада, као за инат, — силећи се да осоколи и себе и мене. — упорно би одбио и још би жешће навалио да идемо напријед, само напријед...

— Ено га! — напошљетку избаци он када смо изашли готово до на крај шуме и када кроз густеж онај опазисмо како се испод нешто проријеђеног дрвља бјеласа узак искривудан као змија друм, оивичен са обје стране густом, допојасном травом и бујним, широким бусовима коприве, — која је од силне прашине изгледала пепељаста, — и на неким мјестима помало поткопан.

— Ено га! — узвикну и опет, па, погледавши ме, збаци пушку с рамена и сједе у траву. — Стигли смо.

— Стигли смо — мукло понових и ја.

— Починућемо.

Он прекрсти ноге, лактовима се одуприје о кољена, а главу спусти међу шаке.

— Што си се препао? — запита.

— Ја?.. Нијесам...

— А мени се чини да јеси.

— Мени се, опет, чини да јеси **баш ти**, чим ме питаш...

Он погледа на друм и усиљено се осмјехну.

— Е није друге, сад се натраг не може — рече. — Ту смо и треба да се окушамо.

Па се подиже и поче загледати унаоколо, привиривати свуда.

— Мјесто је згодно, — шапну — трава је велика, шипражје густо... Све као да је удешено за засједе...

Ја легнух по трави, пружих се.

— Ти би, зар, да их дочекамо из засједе?

— Тако се ради — одговори он враћајући се. — Дочекаћемо свакога ко наљегне, престрашићемо...

— Хм...

Сједе поред мене и поче чупкати траву:

— Окладио бих се да ћу данас двије главе уграбити...

— Немој се кладити — прекидох га ја.

Он одиже руку у вис и запуцка прстима.

— Замисли, болан, како ће то бити, — викну заносно — кад улезем у Сарајево и пронесем главу људску на ножу, па се крв циједи и низ нож и низ руку. Биће, бре, галама једна, кад истрче дућанције из својих дућана, изненађени, када ме виде онако крвава, а нож одсијева према сунцу и изнакажена глава клима се, наклања према свакоме!..

Негдје у даљини мукло заклепета звоно. Хасан намах прекиде говор. Ослухну. Клепетање се понови још неколико пута и све јаче, све јаче... У неко доба причини нам се као да долази изнад нас, испод неба, из грања оног, те некако и нехотице подигосмо главе и погледасмо у висину.

— Мора да иде неко — једва се присјетих ја и почех га теглити за рукав. — Коњско је звоно.

— Коњско?..

И он се придиже и ослухну опет.

— Кириције! — викну узбуђено, узимајући пушку. — Путници!

— Путници?..

Подигосмо се обојица и стадосмо један према другоме. Гледали смо се нијемо, испитујући.

— Шта сад? — као да смо у исти мах хтјели запитати један другога, а сваки се устручавао да то први каже, изговори.

Неколико минута тако смо се гледали.

— Хајде — напошљетку проговори он тихо, пригушено, па забаци пушку на раме. — Пођимо.

— Куда?

— У засједу.

Мени поклепнуше ноге.

— И баш да дочекамо? — запитах шиштећи.

— Дочекаћемо...

Па крену напријед и спусти се, клекну за голем грм један.

— Ти хајде с друге стране пута, — рече заповједнички — и не пуцај прије мене... Кад ја опалим, па ли и ти... И сида... кад викнем... јуришај!..

— А ако их буде много?

— Не питај... Иђи... И пази на ме!..

Јака, необична дрхтавица поче ме обузимати све више, мрави као да ми почеше милити уз леђа и, на сву силу, ослањајући се о пушку, пређем преко друма, на другу страну. Не водећи рачуна о томе: хоће ли Хасан видјети и наругати се, проберем најзгодније мјесто, уско, тијесно, полумрачно, обрасло самом љесковином, која се при врху склопила и начинила као мало кубе, провучем се некако, сав изгребан и одрпан, кроз шибље и сакривен од свакога, грчевито стишкајући пушку, извалим се потрбушке, панем. Почнем ослухивати.

— Иду, иду — као да ми неко непрестано шапће на ухо, чупка за косу а звоно оно клепеће све јаче, одјекује кроз читаву планину, те ми се покаткад причини као да негдје неко чудновато лаје, штекће, подврискује.

Језа ме поче обузимати од тога необичног клепетања, студен ми се прели преко леђа као да ме неко хладном водом полијева, обје руке као да ми се изненада надуше, а мале, ситне длаке на њима нагло

почеше расти, кострешити се... У томе часу опет ми снај проклети зец паде на памет, а с њиме и злокобљење Хасаново... Шта ће бити ако нам се деси несрећа?.. Ако нас сад опазе, опколе?.. И почну нас овђе, насред друма царскога, мучити, гњавити, набијати на колац?.. Некако бесвјесно повукох се још дубље у шибље и збацих фес с главе, од страха да најприје њега не опазе...

Иду!..

— А шта ли Хасан ради?.. Како ли је њему?.. — помислих и кришом почнем провиривати кроз лишће, у нади да ћу га видјети, опазити.

И готово се почех љутити што ме одгурнуо од себе, отурио и опремио с ову страну друма, да овдје самујем... Ни читаво по сахата није прошло откако смо се раставили, а мени се одуљило као да су два дана.

— Рашта смо се и растајали икако?.. Рашта?.. Зар не би било лакше и једном и другоме да смо заједно, да се можемо сашаптати, договорити?.. Па, ако би дошло и да се гине, лакше је погинути заједно... А овако...

Иду!..

Помолише се. Напријед су ишли пјешнице двојица сеиза, високи, крупни људи, с брковима који, како ми се у оном страху чинило, лепршали се и преко рамена. Огрнути тешким, дугачким струкама, чије су ресе готово падале по тлима, а испод разгрнутих пешчева провиривале им танке пушчане цијеви и сијевали сребрни, криви дршци великих ножева. За њима су, на омањим враним парипима, јахала тројица млађих трговаца, мостарских трговаца, па окићени, оружани, обучени као да су у сватове пошли, са пуним чутурама, које им, објешене о кајишу, висиле о ункашу, са бисагама из којих им провиривале некакве крпе, са

теркијама на којима су звекетали кахвени ибрици. Један је јахао по страни, накривио главу и ударао уз тамбуру, а двојица су загрљени климали се на коњима и попијевали... За трговцима се отегла сеисана: неколике кириције, са камџијама у руци, ишли су поред својих коња, који су били претоварени храном, душеџима, чадорима...

Кад загледах боље, познадох међу њима Јована, оног истог Јована, који је некад са мношћу продавао робу по махалама и хтио отворити дућан, а који, ето, сада безбрижно јаше и удара уз тамбуру. И било ми је као да сам у томе часу угледао сродника неког, блиског сродника који ми најмилији био, и срце ми заигра, застрепи, залупа као да ће искочити... Дође ми да се дигнем, да га зовнем по имену и са раширеним рукама да му потрчим у сусрет. И придигох се мало и хтједох се указати...

Док пуче пушка.

Шикну куршум кроз ваздух и као да ми пролети изнад главе. Од страха ми испаде пушка из руке и сав се стресох.

Трговци се збунише, пометоше. Јован одбаци тамбуру и нагло прихвати за дизгин, сеизи брже боље збацише струке, прихватише за пушке и падоше по трави, за бусије. Коњи се уплахирише. Почеше се пропињати, трзати и узмицати натраг, фркчући, стрижући ушима, обарајући товари са себе. Кириције као да изгубише главе и бијесно почеше ударати камџијама, псовати.

И опет пуче пушка.

— Ха — раздражено подвикну трговац један, досјетивши се. — Хајдуци!..

Па брзо исука нож из канија, бијесно ошину коња њиме и потјера право према мјесту, одакле се још, из-

над грма, извијао танак прамен дима. Коњ узви главом, пропе се и хтједе да сврне, да узмакне.

— Ха, соколе! — подвикну трговац јаче и опет замахну. — Ха!..

Учини ми се као да три буса љесковине уједанпут прескочи.

Обје Хасанове руке одигоше се у вис и — као зец искочи иза грма. Поче бјежати. Одбаци и фес, и пушку, и нож, па потрча као сулуд, не осврћући се. Неколике пушке заупцаше за њим, заграјаше свиколици, потјераше га. Трговац онај поново ошину коња, удари га и ножем и бакрачлијом, али коњ, усплахирен, запјенушио, удари у страну и поче одбацити ногама, одавирати. Хасан замаче сасвим, изгуби се.

Тада ми дође као несвјестица нека, малаксалост. Сасвим изнемогао узвалих се и клонух на траву.

XX

Освијестивши се мало, зачуђено сам почео гледати и разгледати унаоколо.

— Ће сам ово? — питао сам сам себе, провирујући кроз шибље.

У жељи да се увјерим јесам ли још у сну или сам збиља будан штитао сам се по бедрама и уједао се за руку. Затим покушах да се дигнем, да се исправим. Узалудно!.. Гласно стењући од болова, — нарочито у крстима и у раменима, — завалих се опет, а у глави као да ми се наново поче мутити и пред очима наново маглити.

Немоћан и слаб остадох неко вријеме тако, сједећи у трави, с рукама у крило опуштеним, готов да заплачем и зајаучем не толико од болова, колико од

страха, од осјећања своје немоћи, од срцбе неке на самога себе. И дође ми да викнем у помоћ, да зовнем макар кога.

Тад се истом сјетих Хасана, тад опазих да га нема поред мене. И одмах се почех присјећати и наше за-сједи и нападаја нашег. Читава слика намах ми се створи пред очима. Као да и сад лијепо гледам: и сеи-зе, и трговце, и оног љутитог бркајлију како трчи са голим ножем, а Хасан бјежи безобзирно, струже, из-миче пред њим.

— Побјегао и оставио ме самога! — сину ми кроз главу и опет ме обузе она чудна језа. Сад више ни-јесам смио ни покушати да викнем и да се јавим коме. Нијесам смио ни јекнути, ни застењати, од стра-ха да ме ко не чује, не опази. Ко зна да се нијесу они трговци сакрили гдјегод?.. Ко зна да и сад не вребају на нас, желећи да ухвате, убију, закољу, да се освете?.. А оружани су и они, и јунаци су, и...

Нехотице ми се оте поглед на изгребане, окрвав-љене руке. Бржебоље, као из ватре, одигнем их с крила и почнем загледати. Погледам и на хаљине: исцијепане, искајишане. Низ бедре ми висе дроњци и голо месо провирује испод њих; на кољенима испу-цала чоха, повила се, а постава испод ње позеленила од траве и почела се разгуљивати. Тозлука једног са-свим нестало, изгубио се, а од другог само ми се о гајганима држе два-три комадића. И појас ми се раз-гулио, распао; кошуља раздрљена; од фермена ми остала само половица на једном рамену...

— Рашта ли ово нијесам прије опазео?.. — поч-нем се питати, стидљиво прикривајући ону голотињу на себи, као бојећи се да ко не види. — Шта је било са мном?.. Шта је?..

Нехстице наметну ми се и ново питање: „А да ни сам рањен?“

Не зазирући више ни од чега, не осјећајући готово никаквих болова више, нагло скочих и почех сам себе пипати и разгледати. Опипах главу, рамена, мишице, бедра, цјеванице... Све здраво... И зарадовах се у том часу и протежући се извукох се из љесковине и стадох на чистину.

Погледам на све стране. Нигдје никога.

— Хвала Богу! — узвикнух одушевљено и одахнувши мало спустим се поред друма и почнем замотавати цигар.

Право да кажем, баш ми је мило било када сам након дужег чекања видио да се Хасан не враћа и да се по свој прилици неће ни вратити више. Било ми као да сам се ослободио неког големог терета који ме давио, притискивао, мучио.

Шта више, — желећи зар да сам себе осоколим и раздражим против њега, — почео сам се као и љутити и пребацивати му како ми није био ни друг ни пријатељ. Чим му запријетила опасност, оставио ме, напустио, не бринући се шта ће са мном бити ни како ћу проћи. Није се чак ни кашње, кад је опасност минула, барем навратио мало да види гдје сам, како сам.

Читав низ оптужаба, све тежу за тежом, набацивао сам на њега, измишљао их, само да сам пред собом оправдам одлуку, е се овакво друговање мора прекинути. Дсдуше овдје, у прсима, као да ме гризло нешто, пекло ме. Неко као да ме прекораво, е сам и сам био рђа, кукавица, готово издајник. И што је грижа савјести постајала јача, све сам више и више наваљивао оптужбама, све их више тражио, товарио...

Напошљетку, кад ми већ додијало толико размишљање, подигнем се и исправим.

— Куда ћу сад? . .

Растанак са Хасаном значио је за ме и — раста-
нак са Сарајевом. Друкчије се није могло.

И — кренем право према Мостару.

Сад ми већ било и обичније. Идући право друмом
сретао сам непрестано кириције, путнике, татаре, слу-
шао их како се дозивају, препиру, инате, гонећи пре-
товарене коње и при сваком десетом кораку натежући
чутуре и наздрављајући један другоме. И чинило ми
се као да су ми сви ти људи ахбаби неки, давнашњи
знанци. Са сваким од њих побратио бих се, загрлио,
пољубио и упустио у ма какав разговор. Два-три пута
и притрчавао сам им и смјешећи се почео их запит-
кивати о дому, о кући . . . И сваки пут ме оставише
без одговора. Само би ме једним презривим погледом
премјерили од главе до пете, намргодили се мало и
одмахнувши руком настављали пут.

Јесу ли ме држали за скитницу каква, за лопова,
бескућника? . . Или су мислили да сам луда неки, који
је побјегао од куће, отргнуо се и беспосличи по дру-
му? . . Ко зна!

По несрећи мојој, презирање ме пратило читавим
путем. Нико да проговори лијепе ријечи са мном; нико
да се заустави мало, да ме саслуша.

Чак ме ни у ханове не хтједоше примити, ни ка-
хву ми испећи. На сваких, готово, хиљаду корака из-
дизао се украј друма по један хан и као да ме мамио,
дозивао себи. Његови високи, чисти, обијељени зидо-
ви, са два низа малих, уских пенцера, облијепљених
хартијом, и са големим вратима кроз која би могли
товари сијена пролазити, његов мрки, мишаста кров
са неколико оцака на тјемени, из којих се увијек из-
вијао танак, љубичаст дим, причињавали су се умор-
ним путницима љепши и свјетлији од самих везир-

ских Сараја и сваки који би приступио осјећао је некако као да се приближује својој кући, дому својме... По неколико каравана коња, голих, растоварених, са зобницама на глави, збијали се око њега са неколико страна; између њих мотљале се, обилазиле кириције вичући, грајући, галамећи, а роба трговачка, у сандуцима и дењковима, лежала им испод нога и закрчивала путеве...

Све је врело, кипило, комешало се. Свак је долазио и свак се веселио, частио тамо.

И само ја, једини ја, морао сам се враћати испред свакога хана, постиђен, покуњен, тужан и само ја нијесам могао наћи уточишта у њему. Никакав ханџија није допуштао ни да се изјадам, ни да испричам што.

— Нема ти овђе мјеста — одговарао је сваки и не саслушавши ме добро. — Хајде даље!..

Један је, шта више, и измахнуо био да ме ошамари и дочекао ме псовком. Ни сам не знам како сам му измакао и курталисао се.

А глад почела додијавати, мучити ме.

Испочетка нијесам је ни осјећао толико; стид што ме људи тако одбијају од себе био је јачи од свега и испочетка све друго савлађивао. Али што сам дуже ишао и стида је почело све више и више нестајати, губио се. Презирање и суровост људска највиши су душмани стида; пред њима се губи као дим да своје мјесто уступи дрскости и безобразлуку. И, као што ми се прије чинило да су ми сви људи сродници, ахбаби и да бих се са сваким грлио и љубио, тако ми се пошље сви причињавали лупежи и разбојници и свакоме бих плазио језик, ругао се, псовао.

Што сам више осјећао глад постајао сам све бјешњи, љући, раздраженији. У неко доба готово ништа не бих волио толико колико да ми се подсмјехне ко-

год, да ме изазове, те да се насред царскога друма ухватим у коштац с њиме и порвем се, побијем, покрвим.

Испод појаса почело ме превијати нешто, мучити, стезати. Због тога ме и опет малаксалост поче обузимати свега и ноге ми опет почеше поклецавати. Два-три пута пипао сам се и по њедрима и по џеповима, мислећи да ћу наћи коју мрвицу што ми од јуче остала. Узалуд. Свраћао сам се и у хендеке украј пута и тражио: нијесу ли кириције штогод заборавиле, макар комадић хљеба, макар залобај какав. Ништа.

А цријева као да врију, кључају, кркљају у мени и нешто под грлом заиграло се, па стеже, стеже, дави... И уста ми се спекла, осушила. Пљувачке сасвим понестало, пресахнула ми; само ми на испуцаним уснама застала капља крви и почела се корити.

— Дај! — шиштао сам задављено неколико пута према неколицини путника, угушивајући и понос и срџбу и наклањајући се, угибајући попут просјака. — Дај!..

Нијесу ме ни погледали. Нијесу, можебити, ни чули шта сам говорио, — једва сам и сам себе чуо, — или, ако су и чули, нијесу хтјели застајати ни губити времена због мене.

И опет сам остајао на друму сам, смрвљен, погружен, са опруженом руком. Безнадежно сам гледао за њима како измичу и проклињао, страшно проклињао.

Кашње ми дошло да насрнем на кога, да убијем, оттем.

Неколико пута и одлучивао сам се на то и припремао пушку. Али шта сам могао?.. Ниједан путник ни кириција није ишао сам. Сви су путовали у групама, сви се удруживали. И сви ми се причињавали големи, стасити, јаки, а ја слаб, клонуо, изнемогао.

Чим бих их опазио, смиривао сам се одмах и опет према њима пружао руку и задављено стењао:

— Дај!..

Једва у неко доба један од путника застаде. Заустави коња, погледа ме и кратко запита:

— Шта ћеш?

— Дај!

Друго нијесам могао изговорити.

Он се прекрсти, маши се у џеп и. не гледајући, баци неколико маријаша преда ме, у прашину.

— Ето.

Па ободе коња и одјури за друговима.

Снужден и жалостан погледах у оне маријаше... Новци!.. Шта ће ми новци кад треба хљеба?.. Залобај хљеба од дуката је дражи!..

Гњеван и раздражен, са стиснутим шакама и клетвом на устима, почнем газити по прашину, по маријашима, кешкати их ногама, разбацити. И што сам више газио било ми лакше. Чинило ми се као да се тога часа светим свима људима, читаву свијету, чак и добротвору ономе, који, хотећи да се наруга, — зашто сам мислио да се баш хтио наругати? — мјесто хљеба бацио ми новце.

Кренувши даље опет почнем загледати нијесу ли путници, случајно, изгубили што од хране... Не наставивши ништа скренем с пута и спустим се на траву да отпочинем. И, — не знам како ми дође та чудна мисао, — чупкајући око себе меке, танане листиће, нагло их почнем мељавати међу прстима и трпати у уста, жвакати. Чудна грчина као да ми се разли по читавим прсима, по носу, устима, свуда. Брже боље испљунух све, избаких.

Испљунувши, опет као да осјетих пљувачку у устима.

— Јес', дина ми!.. Пљувачка!..

То ме охрабри, осоколи да поново напуним уста травом, да пуним и да гутам, онако, не жваћући.

Стиснуо сам очи и гутао на силу, ударајући се шаком иза врата, отежући шијом и закашљавајући се... И, — макар сад било и смијешно, — морам рећи да сам се наждерао траве као магаре какво и одмах се осјетио некако силнији, јачи. Могао сам се опет подигнути и наставити пут.

Опет сретнем неколико људи. Један иде напријед са старим, смрдљивим диплома, учвршћеним на искрпљеној и напуханој мјешини, задуо у образима, закрвавио очима и, сав обливен знојем, дува из све снаге. Остали одмах иза њега, ухватили се под руке, па попијевају.

И, из чудног ината неког, и мени се прохтједе да запјевам, да пустим глас. И, изазивајући, хотимично насрнувши на групу њихову, жељан да је разбијем, подвриснух:

Лијепа је у Алаге љуба,
Љепоте јој у свој Босни нема...

Људи, мислећи зар да сам пјан, раставише се и начинише ми пут. Нико ни ријечи не рече, нико не опсова.

А то ме опет раздражи. Ослоних се на пушку, застадох и, гледајући за њима, почех грдити, ружити их из свега гласа. Почех и на мегдан зазивати и подвикивати до промуклости... Они се и не осврнуше...

Изненада, зар од викања оноликог, смучи ми се, стужи. Испод појаса снажно ми заврти, засврдла не-

што, одјекну ми кроз све прси и као да застаде, скамени се у гркљану. Затим као да се нешто затресе, уздрма у мени. Рука ми клону и пушка испаде из ње.

И сва она трава, сва грчина она наврије ми на уста, навали. Нагло почех повраћати. Зној ме обли по челу и по образима, — док ми се руке биле обледениле, — болови освојише све јачи и јачи и силна дрхтавица, као у грозници, овлада ми читавим тијелом...

— Аааах!..

Двапут јекнух као рањеник, покушавајући да се оттем, исправим. И коракнух неколико пута и...

Све поче дрхтати око мене, све поигравати... По друму, око нога ми, као да се испреплело неколико пушака, око њих се разасуло стотинама маријаша, па се све то тресе, све трепери, дрхти, отскакује... Маријаши као да почеше и летити, облијетати ми око очију, преврћући се, ковитлајући, лепршајући, звекећући... Пролијећу, врте се, расипљу, расту...

Пушке се почеше упињати, увијати као змије и запињати ми за ноге, ударати ме по бутима, теглити земљи... Почех посртати.

XXI

Треба ли да причам како сам се пробудио у једном хану, у Коњицу, гдје су ме донијели и оставили некакви путници, који се међусобно порезали и платили ханцији унапријед читав мој трошак за пуних пет дана, колико су, отприлике, мислили да ћу одлежати?.. Људи се најчешће дигну да помогну онда кад је касно помагати; док човјек не загрца, не осврћу се на њега. По срећи, њихова помоћ мени је ипак у згодан час дошла и на велико чудо ханцијино опоравио

сам се већ трећи дан и у друштву с некаквим сељацима пошао у Мостар.

Кад сам закуцао на авлиска врата, — ђаво би га знао рашта, а сузе су ми налетиле на очи чим сам прихватио за алку, — и кад је мајка отворила канат, застали смо обоје једно према другом ниједи, окамењени. Ја стао на прагу, ухватио се за канат, гледам у њу и кроз сузе се смијешим, а она се извила, издигла једну руку изнад главе и мјери ме једним необичним, и поплашеним и радосним погледом.

Тек кад се спустих с прага и приступих јој ближе, она одиже и другу руку и готово врисну:

— Смајиле, што си блијед тако?.. Шта ти је?..

Па ме обгрли, приви ми главу на прси и, спустивши ми усне на чело, прошапута гласом пуним стрепње:

— Јеси ли здрав?.. Шта ти је?..

Ја проплаках, не говорећи ништа. Топлина мајчаних прсију и глас њезин, мек и звонак глас, измамише ми сузе. Што сам више плакао бивало ми је све лакше и са сузама као да су се на мајчина њедра слијевале све муке и сви болови што сам их имао.

— Шта?.. Шта је? — забринута запита она и поче ме миловати по коси, по образима. — Ђе те боли?.. Шта? Како то?..

— Ништа ме не боли сад... Добро сам — једва сам се некако могао прибрати и одговорити јој. — Ништа.

— А што си блијед, зелен тако?..

— Нијесам спавао, мајко... Од несанице је.

— А што су ти руке изгребане, кржаве?

— Путем се изгребао... Пут ружан био...

— А хаљине?.. Куку!.. Смајиле!..

И, изненађена, плесну рукама и поче ломити прсте.

— Шта је то?..

— Ништа... Ситнице!..

— Ти... ти си у невољи био... у јаду...

— Нијесам, мајко...

Она се удари у прса и поче се климати.

— Хаљине ми кажу све... Куку!..

Па ме узе испод пазуха, повуче ме у собу и гурну на шилту...

— И гладан си био, можебити, и... — Метну прст на уста и застаде мало. — А и сад си гладан! — викну јаче и удари се по кољену. — Ја се запричала, а ти гладан... Их!..

Брже боље оде и донесе млијека, сира, кајмака. Све остави преда ме на ћилим, сједе ми уз кољено и, непрестано гледајући у очи, спусти ми руку на раме.

— Једи!..

— Не брини се ти... Узећу...

— Једи, па ћеш отићи да се преобучеш — рече умиљавајући се. — Их, какав си!..

— Какав?.. Лијеп! — нашалих се ја, давећи се залагајима.

Она заврти главом, уздахну.

— А да те он таког видио!.. Ех!..

Први пут споменула је њега, Зулфагу. И одмах, по тим ријечима, познао сам да се боји нешто, да се плаши од њега.

— А баш ћу да га дочекам овако — одговорим јој брзо, не размишљајући, радознао: шта би Зулфага учинио да ме оваквога види. — Нећу се преоблачити..

— Нећеш? — отегну она и рашири руке. — Ти?

— Јок!..

Она устаде, повири на врата и полако, на прстима, врати се.

— Нипошто не говори тако — прошапута покуњено. — Нипошто! Треба да се преобучеш.

— А ако нећу? ..

— Ни мени, мајки за љубав? Нећеш, зар? ..

Мени лако задрхта рука и испустих кашику. Покорно, као дијете какво, подигнем се и пођем према њој.

— Дај ми преобуку ...

Кад је Зулфага стигао кући био сам већ преобучен. Сједио сам покрај мајке на шилти и разговарао с њоме. Опазивши ме он застаде на прагу, изненађен, погледа и на ме и на мајку некако лукаво, испитујући, па лагано, тихо, ступи у собу и сједе покрај пенцера.

— А што си га звала? — запита полугласно, отегнуто, пажљиво пратећи сваки покрет мајчин, сваки миг. — Што ти је то требао? ..

— Ја га нијесам звала — мирно одговори мајка, обмотавајући ми руку око врата. — Сам ми је дошао...

— Сам? ..

Па се почеша по носу и као да размишљаше нешто.

— А како те хоца пустио? — запита јаче, гледајући изнад себе у пешкир некакав што је висио на зиду. — Како то? ..

— Ја хоћу нијесам ни питао — одговорим му безбрижно, наслањајући се на мајку. — Што ћу га питати? .. Зар сам дијете? ..

— Охо!

Опет се окрену мајки и подругливо узви носом.

— Видиш ли га какав ти је — рече пакосно. — Вук длаку мијења, а ћуди никад, казали су стари ... А он, ето, ни длаке промијенио није ... Хунцут остао хунцут ...

— Ја сам поштен отишао и поштен се вратио, — окресав ја немилостиво, стријељајући га погледом, — а тебе лопова оставио и... и напаво разбојника и угурсуза...

Зулфага поносито устаде и, стиснутих очију, раскорачи се напред собе.

— У мојој кући то да ми рекнеш?.. Ти?.. — зацјева развлачећи.

— Ово је **моја** кућа, а ти си намет, улез један!

— Твоје ништа нема... Све сте упропастили — отегну он љутито, а шија му се извила готово до под таваницу. — Сад је ово моје и само моје.

— Лажеш!..

— Моје је!..

Мајка рашири руке и поплашена, узбуђена, стаде између нас.

— Шта вам је, ако Бога знате? — викну из свега гласа, готово наричући. — Ни поздравили се нијесте љуцки, а одмах се почели инатити...

— Видиш... видиш кога си подгојила, — отегну Зулфага према њој и опет као да поче попијевати. — Ето ти среће и одмјене твоје!..

— Подгојила је човјека, а није разбојника — дочеках ја бјешње, стискајући зубе.

Зулфага приступи вратима, отвори их и наклони ми се са подсмјехом...

— Изађи из ове куће — рече полутгласно, развлачећи усне и нашкиљивши на једно око. — Овђе ти нема мјеста...

— Ово је **моја** бабовина.

— Излази!

— Нећу.

— Шта вам је? .. Шта вам је? .. — очајно запита мајка, трчећи час њему, час мени и увијајући се, ломећи пред обојицом. — Јесте ли људи, шта ли сте? ..

— Нећу хунцута у кући... Нећу! .. — запјева Зулфага измичући се. — Не треба ми хунцут.

— Хунцут си ти! ..

Мајка опет пође да нешто проговори, приступи му, али је он немилосно зграби за рукав и одгурну у страну. Она посрну на шилту, скљока се.

— Не гурај је, ниткове! — викнух ја набусито, прихвативши за пушку која ми стајала баш украј врата. — Још ми такав лопов неће мајку гурати! ..

Опазивши пушку Зулфага поблиједи и поплашено се измакну, заклони се за канат. Затим, једнако се држећи каната, искочи преко прага, стаде на авлију и викну из свега грла:

— Помагајте! .. Помагајте! .. Погибох! ..

Мајка се нагло придиже, шчепа ме за руку и брзо изгура из собе.

— Иђи! — прошапта стењући, испрекидано. — Бјежи од зла... Хајде Сулага... Брже...

Сулага, кога сусретох пред вратима, као да одмах познаде да се десило нешто необичније. Нити питајући нити говорећи што, узе ме за руку и као дијете какво поведе за собом у кућу. Хатици, која је стајала на авлији, кратко нареди да скува кахву, улезе у собу и сједајући на миндерлук указа руком да сједнем и ја, одмах поред њега.

За неко вријеме обојица смо сједили тако, ниједи, непомицни. Ја од узбуђења нијесам знао шта ћу говорити, а он опет није хтио запиткивати ништа све док се не утишам мало, док се не приберем.

Напошљетку, пошто ме добро разгледао, понуди ми цигар.

— Тамо кијамет био — рече. — Је ли? ..

— Кијамет.

— Чуо сам зазивање, помагњаву и пошао био да видим шта је. Чим сам тебе угледао, досјетио сам се.

Па помијеша прсте у браду и поче је чупкати.

— Нијесам ни знао да си се вратио — прошапта.

— Нијесам имао времена ни да се јавим коме — дочекам брзо, правдајући се. — Данас дошао и ево одмах кавга...

Сулага се осмјехну.

— То је само почетак кавге — рече. — Имаћете је још... Чујем да ти је све уграбио, све отео... Говори: како сте све потрошили, упропастили ви сами и... и још свашта говори.

— Их! ..

— А какве су наше кадије... наши судови... нећеш му учинити ништа...

Хатица, која је неколико пута долазила до врата и враћала се, напошљетку као да се одважи, уљезе у собу, прекривена танком, црвеном шамијом, која јој половицу лица заклањала, носећи у једној руци ибрик са кахвом, а у другој филџане. И сад сам истом могао опазити колико се разрасла, колико развила и прољепшала!.. Бледуњаво лице њезино сад је испод шамије изгледало руменије, пуније; црне очи почеле јој горити, пламтити; стас постао виткији, облији, а прси набрекле, наједрале и јечерма на њима као да почела пуцати, попуштати. Погледавши ме осмјехну се и порумени још више. Наточивши кахву и понудивши нас брзо се окрену и изађе, управо побјеже из собе.

— А како ти је било тамо, на страни? — запита Сулага мирно, правећи се као да не гледа ни мене ни Хатицу. — Лијепо?

— Добро ми било.

— Вазда.

— И учио си? ..

— И учио ...

— Па што си дошао? Рашта? — запита јаче. — Да те нијесу звали? ..

— Зажелио се куће — слагах му и порумених до ушију. — Ето ...

Он набра обрве, замисли се.

— Не можеш ти у оној кући живјети — рече. — Ако останеш тамо, он ће ти доћи главе, макар те и мајка бранила ... Он се сад и не осврће на њу нити слуша шта она говори ... Не можеш тамо ...

— Макар ... Ја ћу наћи кућу — одговорих му одлучно.

Сулага ме прекиде:

— Нећеш тражити ... Ево ти моје куће ...

— Зар овђе да останем?

— Овђе ... И тако си ти мој ... Као син ...

Хатица опет уљезе у собу да узме филцане. Погледасмо се очи у очи — засмијасмо се обје ... А то ме збуну и не одговорих Сулаги ништа, ни ријечи ...

XXII

Сјутрадан, кад сам се пробудио, опет сам се састао са Сулагом. Казао сам му узгред да његову понуду никако примити не могу. Размишљао сам о њој читаву ноћ и, напошљетку, одлучио да одбијем.

— Зар ја, покрај свега свога имућа и добра, макар ми га Зулфага и не дао сада, да се пребијам по туђим кућама као сирјак какав, бескућник и беспосличар? — питао сам сам себе, преврћући се с бока на бок и отхукујући. — Зар да ми се са свих страна и пријатељи и душмани потсмјехују, како сам се, за рана, наговарио на врат човјеку који ми обећао дати кћер, како сам се удомазетио, те ме као слијепца каква храни и издржава?.. И шта би се, тада мислило о мени?.. Шта би мислила и сама Хатица, кад би виђела како живим од добротe њезина оца док... док се још љуцки ни замиловали нијесмо?..

Сулага, испочетка, као да и сам усвоји моје разлоге и као да му се свиђеше. Пошље, промисливши се мало, опет се загрија и опет ме поче наговарати да останем код њега...

— Ако се бојиш свијета, а ти... ти одмах узми Хатицу, макар и млади били обоје — рече. — Узми њу, узми и мираз... То и други раде.

Ја опет одбих.

— Зар ми није једнако — питао сам га, гледајући му право у очи, — или живио од твоје добротe или од њезине... од њезина мираза?.. Није ли исто?..

— Види се да ти крв бабина тече кроз жиле — одговори Сулага тихо, покуњивши се. — Тврде си главе и поносан као и он... А са такoм памећу муке ћеш имати...

— Макар... Живот без муке и није прави живот...

Он подиже главу и грицкајући бркове запита:

— Па шта ти мислиш?..

— Радити...

— А како ћеш радити... празних рука? — запита замишљено. — Како?..

— Никакав поштен рад не може понизити... А има послова који се могу и празних рука почети.

— Зар да будеш хамал?..

Извадивши из џепа бројанице поче се играти њима.

— Не може те ни зајам понизити, — рече — ако га мислиш поштено враћати... И ако ти треба зајма...

— Ти ћеш ми га дати?

— Колико хоћеш...

— Добро... Узећу колико ми затреба...

Чим смо се растали отишао сам одмах да тражим дућан, магазу какву под кирију. И нијесам се много намучио. Како је у оно доба било доста празних дућана, нашао сам један у који сам могао и натрпати робе колико сам хтио и да ми опет, — за ардијом, — преостане нешто празна мјеста, гдје могу намјестити душек и ноћивати.

Наравно, постарао сам се одмах и да дућан лијепо очистим и уредим, те, кад унесем робу, да својом чиштином одудари, истакне се између свију команских дућана. Ђепенке сам чак и обијелио и ишарао мало, а испод стрехе, која се још једва држала, обијелио сам читав крњави зид, да је, готово, отсијевао према сунцу.

Нијесам још потпуно ни био довршио посла, када заптија један, необично угојен и здепаст, са големим носом и великим плавим брчинама, стаде преда ме, поносито зазвеча сабљом и набусито проговори:

— Хајде... Зове те бимбаша...

— Шта је?.. Какав је сад белај?.. — помислих у себи и, право да речем, препадох се.

Мислио сам да се већ сазнало штогод о мојој хајдучији, па ме сад зову и хоће да испитују. Читавим путем нисам на друго ни мислио него шта ћу одговорати и како ћу се бранити...

Али како ли се зачудих кад мјесто силом измишљених тужилаца и свједока код бимбаше затекох Зулфагу, мрског, поганог Зулфагу, са дугачком шијом његовом, са змијском главом и големим уснама вјечито развученим на смијех.

Он је сједио управо поред бимбаше, крај шилте му, прекрстио ноге на миндерлуку, па одбија димове из чибука и присркује кахву. Један заптија, недалеко од врата, чучнуо поред мангале, у руци држи овећи ибрик кахвени и чека да им приточи, а одмах поред њега, на тлима, засјео други, метнуо некакву хартију на кољено, па записује нешто, непрестано вадећи из цепа малу, уску бурмутицу и непрестано потпрашувљући.

Опазивши мене као да се збунеше мало, сметоше се. Зулфата окрену главу према пендеру и поче отезати шијом као да гута сув залогај, а бимбаша отури чибук, узвали се уз јастуке и поче се накашљавати.

— А бре пезевенк, ти ли хоћеш мајку да бијеш? — брекну сурово пошто ме добро разгледа, старајући се да ме напријед преплаши дреком и крвничким погледима. — Ти ли, бре, удари на кућу и пријетиш оружјем? . .

— Нити сам ја ударио на мајку, ни на кућу, ни пријетио оружјем — дочекам и ја осорно, упињући се да изгледам што суровији и страшнији. — И рашта да ударам на своју кућу, која ми од бабе остала и на своју мајку, која ме родила? . .

— Ето, честити ефендија, — упаде Зулфага брзо и дубоко се поклони. — Ето и сада говори о својој кући, за коју и суд царски рече да је моја . .

— Отео си је, ниткове, — окосих се ја и поћох према њему. — Све си отео . .

Зулфага се сакри за бимбашу и као плачући рече:

— Ето... тако и синоћ ударио на ме... на мајку.

Па се некако спуза низ миндерлук, готово паде на кољена и поче љубити skut бимбаша.

— Аман, ефендија, — викну очајно — живјети ми не да... Убиће ме разбојник.

— Хајдук, бре! — узвикну и бимбаша, а вратне жиле набрекнуше му и крв удари у образе. Сав помодри. — Хоћеш у шехеру да убијаш људе, а?..

— Ја људе не убијам — одговорих му хладно, забацивши руке на леђа и гледајући га изазивачки. — Ја само иштем своје добро, мал свој, што ми га уграбили...

— Уграбио?... Уграбио? — зацјева Зулфага увријећен, па се диже и климајући се пође према пенцеру. — Ја уграбио?..

Бимбаша одбаци филџан који се откотрља чак за врата, куцну се по сабљи и подвикну према мени:

— Оковаћу те, бре!.. Мјесец дана у хапс и окове!.. Одмах!..

Зулфага изви шију и поче жмиркати.

— Тако, тако, ефендија, — отегну весело, трљајући руке. — Тако му и треба!

Заптија један улезе, саже се и поче се сашаптавати с бимбашом. Тртну му у руку некакав замотуљак и овај га брзо спусти у цеп. Причини ми се као да звецнуше дукати. Па се опет окрену заптији мало, погледа ме питомије и одмахну главом:

— Други пут буди паметнији, — рече меко, готово тепајући — а сад нека ти је просто...

— Зар? — цијукну Зулфага и разглави вилице од уха до уха.

— Први пут се прашта, а други пут се суди — откреса бимбаша јаче и руком ми даде знак да изађем.

Пред вратима ме дочека Сулага, немиран, уплахирен. Тутну заптији нешто у руку, узе ме за раме и повуче за собом.

— Бјежи одовлен — рече брзо. — Јефтино си прошао.

— А оклен ти? . .

— Ништа не питај --- прекиде ме и лукаво намигну. — Овога пута све је било добро . . . Дај Боже, да буде други пут и боље.

И не пуштајући ми рамена, изведе ме на чаршију.

XXIII

До неколико дана отишао сам кадији. Био то омален, широк, трбушаст човјек, велике, округле главе која као да му прионула за рамена, са големим, бијелим турбаном, за који увијек биле задјенуте дебеле, жутих концем превезане наочари и двије ситне чачкалице: за зубе и за уши. Затекао сам га гдје лежи на миндерлуку босоног, распасан, раздрљен. Како се зар прејео за ручком, стењао је непрестано, јечао и дахтао, лијено склапајући очи и каткада чудновато мигајући големим десним ухом, усиљавајући се тако да отјера једну муху с образа, која је непрестано јуришала на њега и додијавала му. Осјетивши да сам уљегао, — видјети ме није могао, јер нити се окренуо према вратима ни помакнуо се, — поче стењати још јаче и, као болесник какав, неким меким, изнемоглим гласом избаци:

— Ах . . . Гони ову муху . . . Ах . . .

Пошто отјерах муху од њега, баци на ме један уморан, тужан поглед, па склопи очи. Причини ми се као да ће заспати.

— Ефендија... дошао сам послом до тебе — почнем ја викати, бојећи се да се озбиља не занесе и не заспи. — Ефендија!..

— Ах, не вичи... ах... не галами тако, — зајеча он испрекидано, хватајући се за прси. — Ах... није сам глух...

— Ама дошао сам послом...

Он не одговори.

— И преша ми је... Невоља!..

Опет ништа.

— Ефендија!..

— Ах... не вичи тако... ах!..

— Невоља је... Морам викати...

— Ах... муко моја... послови... ах, — опет зајеча он и поче уздисати. — Дођи... други пут...

— Не могу, ефендија, више долазити — откресав ја пакосно и дође ми да га гурнем у ребра, да продремусам мало. — Мени није до чекања...

Он као да опет заспа.

— Ефендија!

— Ах... имаш ли душу?... — јаукну он, растворивши уста и мученички преврћући очима. — Ах... Остави...

— Али молим те...

— Ено... тамо... ах... Ибрахим ефендија... Ах... Питај... тамо...

И залуд сам га дозивао и мољакао даље, залуд сам чекао. Не хтједе више ни отворити очију ни проговорити. Ђутао је као заливен... И није ми преоста-

јало ништа друго него да идем у другу собу, те да потражим Ибрахим-ефендију, помоћника кадијина, и њему да се притужим.

Ибрахим ефендија, витак, љепушкаст младић, с очима као од кадифе, са кратком, црном, поткресаном брадом, необично бијелим зубима које је непрестано откривао, чим ме опази пође ми у сусрет, спусти ми руку на раме и тихо, развучено протепа:

— Ти долазиш због Зулфаге, је ли?..

Ја застадох изненађен. Мора да сам изгледао необично блесаст у том часу, јер се он снажно уједе за танку, румену усну и. окренувши се у страну, поклопи уста руком, да заустави смијех.

— Па... па чим сам те опазио, одмах сам и помислио да због тога долазиш — настави затим мирније, сједајући на шилту и прекрстивши ноге. — Знам да се ти тужиш на њега, е ти је криво учинио.

— И јес' ми криво учинио — пресјекох га ватрено сједајући и без питања на миндерлук поред њега. — Отео ми све моје...

— Вараш се ти, слатки, да те преварио — рече меко, полугласно. — Оно је један добар и поштен човјек, који никоме зла не мисли и који никога не вара...

— Он!..

— Нама је овђе све испричао поштено и све смо му потврдили — настави Ибрахим ефендија тише, као успављујући ме. — Све нам је казао...

— Лупеж!..

Нешто као да поче тутњити, грмити, хрштати близу нас. Обојица, и нехотице, застадосмо и почесмо се обазирати. Ибрахим ефендија ослухну и осмјехну се лукаво. „То кадија хрче“, прошапута окрећући ми се, па ме опет поче миловати по руци.

— Је ли крив Зулфага, — рече — што је иза твога дброг и поштеног оца остало све запетљавно, све у нареду? .. Колико сте саме готовине потрошили, па опет нијесте готово ништа могли уредити! ..

— Их! ..

— Пошље ... пошље ти и мајка ударила у некакве грађевине ... задужила се, запетљала још више ... Напошљетку и хајдуци дочекали вам на путу момка, Хамида, оробили га, узели му све новце што их наплатио за земље некакве ...

— То је Зулфагин момак! — прекидох га ја узбуђено, скачући с мјеста. — Није наш! .. Он лаже! ..

— Он се заклео да су га оробили хајдуци, а кад је примио на душу, ми му вјерујемо — рече Ибрахим ефендија мирно, поново указујући зубе. — Тако је ... ето ... пропало све ...

Ја узнемирено почех шетати по соби, лупати, ударати.

— Шта је још лагао Зулфага? — запитам оштрије. — Причај ми! ..

Ибрахим ефендија отпочину.

— Није он ништа лагао — рече — све је истину говорио ... Је ли он крив што су Хамида оробили? .. Није ... А чим је Хамид оробљен, — у њега су били грдни новци, — ваше се грађевине нијесу више могле довршити ...

— А прогутале нам сву готовину и све кметове! ..

Ибрахим ефендија слегну раменима.

— Све'дно, нијесу се могле довршити — отсијече. — А кад више није било пара да их довршите, онда ...

— Онда су прешле Зулфаги?

— Онда их Зулфага, онако недограђене, купио од твоје мајке за своје паре и .. и још их лијепо платио ...

У мени поче кипити, врети. Дође ми да узмем ону књигу с тешким дебелим корицама, што је растворена лежала близу њега на миндерлуку, и да га треснем њоме по глави, да га на мјесту убијем. Једва сам се савладао да то не учиним.

— А оклен Зулфаги његове паре — запитам крез зубе, усиљавајући се да будем што мирнији. — Оклен, кад је наш слуга?

— Он није дошао од невоље да вас служи, него га је умолила некаква ти тетка — прогунђа Ибрахим ефендија у браду. — А имао је и пара и данас их има... То је и Хамид потврдио...

— Опет Хамид!..

— Све'дно... Ми му вјерујемо... Он је Зулфагу одавно знао...

Опет сједох на миндерлук и стиснувши руке међу кољенима, као ругајући се искезих све зубе према њему.

— А шта је од тих новаца, што их мајки дао за грађевине? — запитах жешће.

— Потрошила.

— Све?

— Све...

Ја заборавих на се, планух.

— Лаже! — викнух помамно прихватајући за нож.
— Лаже он!

— Она је сама потврдила да их је потрошила — нагласи ефендија презриво се смјешкајући.

— Она?..

— Све што је он говорио потврдила је... Све!..
Поред Хамида она је била други свједок...

Па ме ухвати за подбрадак и погледа ми у очи.

— Ако си пошао да тужиш, узалуд ти је — рече. — И не можеш само њега, него и рођену мајку тужити... Она је најкривља...

Застао сам као окамењен и забленуто гледао у ефендију, у кадифасте му очи и искежене бијеле зубе. И по свему сам могао познати да је и он ортак, сарадник Зулфагин, да су обојица читаву ствар мајсторски удесили, како би мајку истакли као главног кривца и тиме ми онемогућили сваки рад против њих. И, ни сам не знам како, опет ми рука полети ножу и нагло га извукох из корица.

— Шта ћеш то? — запита ефендија меко, хватајући ме за руку. — Зар си толико љутит?..

Па отвори врата, помилова ме по руци и лагано, пажљиво, изгура ме пред собу.

XXIV

Кад сам испричао Сулаги како сам прошао код Ибрахим-ефендије, ни мало се није зачудио.

— Па то сам ја и знао — рече мирно, грицкајући браду. — Томе сам се и надао.

И одмах ми предложи да засада све оставим на миру и да ништа не предузимам до бољих, згоднијих времена. А је ли вјеровало да ће та времена у истину наскоро настати?.. О томе нити сам га питао, нити је што напоменуо.

— Пљуни у длане па ради — само ми рече при поласку и крене низ чаршију. — Ако се икад мислиш осветити коме, освети му се радом својим, претeci га...

Остао сам пред дућаном замишљен и забринут, не осврћући се ни на пролазнике који ме поздрављали,

ни на комшије који ми се јављали и зазивали ме на кахву. С рукама у џеповима ходао сам по старој, изрованој калдрми, гонио мачке које се купиле око сирових кожа што их комшије избацили пред своје дућане, бацао се камењем на врапце, који се окупљали под стреху и, чешкајући се кљунићима, цавелјали, цврчали. И псовао сам, грдио ни сам не знам кога, на силу тражећи кавге и ината, жељан да се макар с киме ухватим у коштац и да гушим, давим, бијем све око себе...

Тек пошто су ме ноге почеле бољети од дугога ходања, улегао сам у дућан, сјео покрај ћепенка, на сандуче једно, и онако, ради обичаја, почео на глас хвалити робу и зазивати муштерије.

По срећи, зазивање ми није било узалудно. Неколике муштерије, сељаци некакви, свратише се, улегоше у дућан, и држећи руке на леђима почеше разгледати робу, погађати се. И макар што сам, — непрестано мислећи о својим недаћама, — још једнако био узрујан и спреман на инат, ипак, у погађању оном, у цјенкању, загријах се мало, распалих се. Хвалећи робу све више и више почех и шале просипати и пецкати их...

Пазарисмо.

Чим муштерије одоше, сјео сам на сандук и почео пребројавати новце. И, за чудо, оно звецкање њихово, циликтање, као да потпуно растјера све мутне мисли и све дертове. Разбацивши их по длану, поредавши гроше једног поред другог, гледао сам их дуго како се свијетле и одсијевају према сунцу, гледао их, — макар ми се и наругао овом, — са чудном љубављу неком, готово као што мајка гледа одојче своје.

Није шала: све сам то сам стекао, сам зарадио!..

Сам!..

Ни украо, ни отео, него зарадио, лијепо зарадио, својом вјештином и мајсторлуком својим!

И дође ми да издигнем руку изнад главе, да викнем и сазовем све комшије и пријатеље и да покажем своју зараду, похвалим се. Дође ми и да запјевам, да подвриснем мало.

— Ама је роба!.. Ево робе!.. — почнем викати лудо, помамно, зацењујући се, те се многи пролазници почеше освртати и гледати ме зачуђено. — Робе!.. Робе!.. Нова!..

Отада се потпуно предадох послу и раду свакаквоме. Ни од чега се стидио нијесам, ни пред чим се снѣбивао. Радио сам од јутра до мрака, радио без одмора, непрестано.

Ишао сам по селима, по уским, прашњавим, изрованим друмовима њиховим; ноћивао у тијесним, смрдљивим колибама, гдје се, у једној половини, која чак није ни преграђена, спраћала говеда, а у другој спавала чељад; сједио крај ниских, крњавих огњишта на којима увијек горјела ватра и залижавала готово до самог натрулог, сламнатог крова кућнега; пунио се буха, испијао кахву која је заударала на чађ, и погађао се, цјењао, куповао стоку, сир, вуну, коже, масло, мед, воштину. По десет, по петнаест товара, на изгладњелим мршавим коњима и по неколика крда стоке, крупне и ситне, од чије рике, буке и блеке одјекивала брда и планине, гониле су моје кириције и моји момци, и читавим путем пјевало се, шенлучило, пуцало из пушака.

Селјаци су кашње у мене куповали жито, брашно, пиринач, меку робу и све новце, што сам им дао, поново ми враћали.

Ишао сам затим и међу аскере, војнике, под сиве, искрпљене чадоре, препуњене сламом на којој су ле-

жали, дружио се с њима, јео пилава из старих, великих казана бакрених, продавао им некакве ситнице и мијењао с њима за барут, за фишке, за брашно.

Неколико Циганака, млађих, кршних, окретних, нашао сам, те су ми, у тешким, големим бошчама разносиле робу по махалама, међу жене; неколико торбара опремио сам чак до црногорске границе, нагонећи их да свраћају и по касабама и продају касабалијама.

Нијесам се ни облачио, ни гиздао као други. Са запрегнутом бошчом, опрашен, замашћен, прљав, често сам више наличио каквоме хамалу него беговском сину, кољеновићу. Макар ми се и ругали, макар се и подсмјехивали, ја сам беговство своје био објесио о клин и готово сасвим заборавио на њега.

А подругачица, шала, подсмјеха, чак и псовака на мој рачун, било је премного и што год сам боље радио, оне се све више и више расипале. Уколико човјек више вриједи, утолико су и нападаји на њега јачи; ситни нападаји осипљу се само на ситне људе. Старији, угледнији, познатији трговци у чаршији, што су по десет, по двадесет и по тридесет година трговали непрестано сједећи и лешкарећи у дућану, што су са чибуком или цигаром у зубима стењући и гунђајући прихватили за аршин и терезије, премјеравали робу с кољена, што никад нијесу могли пазарити а да жестоко не изгрде муштерију и не напсују се и они њега и он њих, изненадили су се кад су видјели како ја непрестано трчкарам по дућану и око дућана, како се увијам, улагујем, нудим, цијеним.

Одмах су почели и да вичу, протестују. Назваше ме лацманом, Швабом, Чифутом, који иза ручка ни сахат неће да отспава, ни са комшијом да попије по неколике кахве, и који хоће читав ред чаршиски нао-

пако да преврне и да све муштерије поквари. Муштеријама су, опет, казивали како су ми криве мјере, како ми ни оке ни аршини нијесу у реду и како сам само за то и ишао „у свијет“ да се научим лоповлукцима, пехливанлукцима и мајсторијама туђинским.

Дрека ова као да никоме толико годила није колико Зулфаги. Свако јутро пролазио ми он испред дућана, ишао међу комшије, састајао се с њима, сашаптавао. По неколико ибрика кахве наручивао је и чашћавао свакога; Хамида као да је само зато и водио уза се да наручује кахву и да точи. Чак је свраћао и муштерије, који се враћали из дућана ми, те и њих чашћавао. Два-три пута видио сам како је испружио шију, змијску главу пружио уху муштеријину, па нешто шапће, прича, говори. Видио сам и како указује на трговце и као да их призива за свједоке.

Наравно, ни јавио му се нијесам, ни довикнуо му што. Необично задовољство осјећао сам већ у томе што сам видио да се љути, да му је криво што напредујем. А најбољи знак да оно што радиш добро радиш, тај је, ако видиш душмане како се љуте и кидају.

Мајка је опет плакала непрестано кад су јој причали о мени. Кришом, да не види Зулфага, свраћала је Циганке што су ми разносиле робу, дозивала их, куповала свега и што јој требало и што није требало, и увијек распитивала о мени. Питала: и како живим, и како радим, и гдје спавам, и гдје једем... И увијек их молила да ме поздраве, да ми понесу понуда каквих: пите, пексимита, уштипака, или пешкеш који: махраму, јагрук, кошуљу...

Неколико пута хтио сам отићи да је видим и да проговорим с њоме, али, као за инат, никад је нијесам могао затећи код куће. Управо, — како су ми кашње

причали, — она је вазда била код куће, никуд готово није ни излазила, али су слуге, по наговору њезину, морале сваки пут да одговоре е је нема, да је отишла некуд. Бојала се, зар, сирота, да је не издају и не поткажу Зулфати, бојала се новог каква кијамета, па ме зато и одбијала.

Али опет кад сам понекада ишао Сулагиној кући и пролазио сокаком, она као да је пазила на ме, као да ме чекала на вратима, за канатом сакривена. Мени се барем, пролазећи туда, увијек причињавало као да осјећам њезин широки, топао поглед на себи, причињавало ми се увијек и као да чујем шапат неки и пригушено грцање, јецање. Сваки пут нешто као да би ме зауставило, задржало ту, нешто као да ме гонило да потрчим вратима, да гурнем у канат, отворим га.

— Хоћу ли? — питао сам сам себе руменећи и плашљиво звјерајући унаоколо.

И опет сам пролазио даље, бјежао управо, а читав сокак иза леђа ми као да поново почне јецати, тихо, пригушено јецати...

Једне вечери дочекала ме пред Сулагиним вратима. Баш кад сам застао на прагу и прихватио за мандал, да гурнем и отворим, изненада, умотана у ферецу, изађе преда ме, ухвати ме за руку и снажно повуче.

— Чекај — прошапта некако њежно, молећи, па разгрну ферецу и погледа ме својим лијепим, крупним очима. — Чекај, да те мајка види...

Па се пропе на прсте и пољуби ме у образ.

— Слатки мој!.. Шећеру мој!..

И плашљиво се осврнувши опет пребаци ферецу преко главе, умота се и готово каскајући оде према кући...

XXV

Иако сам у Сулаге ишао доста често, — по једном и по два пута у неђељи, — ипак се са Хатицом није сам много састајао.

Стид је, зар, било да отац и мати виде како пристаје за мног и како се разговара, страх да се не нашале с њом, да је не пецну. Зато се вазда и уклањала, измицала, сакривала. Само кад они не би били код куће, — кад би отишли куда, — излазила је преда ме, јављала се, слободна, ведро и весела, вјечито се играјући својим малим, мирисавим јаглуком и бацајући до на врх главе крајеве црвене шамије, који јој падали по образима и сакривали половицу лица. И, наклонивши главу према десном рамену и грицкајући мале, ружичасте нокте, питала ме о свему, шалила се.

Није у нас било ни стискања руке, ни грљења. Није било ни врућих пољубаца, ни натегнутих уздицаја, ни превртања очима. Никад је нијесам запитао: јесам ли јој драг; никад се нијесам заклињао, ни тражио да се заклиње.

Сви наши разговори били су обични, врло обични. Ако сам јој причао о радњи, о дућану, о мачку који ми улови по четири миша на дан, с израчунавању са Зулфагом, слушала ме пажљиво, као да сам китио најзаноснију љубавну изјаву. Ја сам, опет, њу слушао кад ми говорила о комшилуку и комшиницама, о махнитој Фати и паметној Злати, о чеврама што су везене чистим златом и о чеврама што су препуњене свилом, о димијама од свиле дукатлије и о димијама од свиле бешлуклије, о састанцима и теферицима дјевојачким.

Чак и при растанку причали смо о томе, само о томе и, за чудо, никада нам се, ни једном ни другоме,

то додијало не би. Сахати су нам и у таквоме разговору били краћи од минута.

Петком, кад су се у кући кухала каква љешпа јела, слала ми увијек понешто.

Око ручка, испред подне, јавио би се тада обично у чаршији или хамал какав или Циганка понека, носећи у малим, калајисаним тасима и пилава, и червиша, и долме, и јапрака. Све ми то остављали на дућан и одлазили мирно, не говорећи ни ријечи и не гледајући ме чак. Знали су добро да ћу се и сам досјетити од кога је. И чим бих ручао, одмах су долазили да однeсу празне суде, опет онако тихи и онако мучаливи. Залуд бих покушавао да их задржим и увучем у разговор, залуд бих их митио, улагивао се. Одлазили су не слушајући и не осврћући се више...

Једанпут ми само послала и цвијећа. Киту једну ружа, шебоја и рузмарина обмотала златом и црвеном свилом и послала ми у јаглуку, поручивши узгред да јој увече дођем под пенџер, на разговор.

Необично сам се зачудио таквој поруци... Шта је хтјела са цвијећем, шта са јаглуком, свилом и златом оним?.. Је ли жељела да и ми, као и остали момци и дјевојке, отпочнемо са таквим пешкешима и са састанцима у ноћи, по мјесечини, кад руже цвату и јоргован мирише? Је ли видјела од других, па зажељела да и сама окуша?.. Или је имала да ми каже нешто чудно, ново, лијепо, нешто што се не казује по дану, под врелим, топлим сунцем, кад се крв у жилама распали и кад се отворено гледа очи у очи једно другоме, него у полутами, помрчини, у сјенци старих, бршљаном обраслих зидова, кад се чудна тишина нека разлије унаоколо и кад се само шапатам смије говорити?..

— Шта би то било што би сад имала казати, а прије није могла?.. Шта је то?..

Напошљетку сам читаву киту бацио у ћошак један у дућану, гдје је одмах дочекао дебели, угојени мачак и почео се играти њоме.

И нијесам отишао на састанак.

— Што си ме звала? — питао сам је сјутрадан, кад смо се нашли и остали осамљени обоје. — Рашта?..

Она се насмија, ошину ме јаглуком по лицу и, сбјешењачки додирнувши својим носом у мој, поче ме шкакљати по лицу својом бујном, коврцавом косом.

— Што сам те звала? — отегну. — Не знаш?

— Не знам.

— Их!..

Па плесну рукама и зажмири мало.

— Бојиш се ти ноћи! — узвикну пакосно. — Мрака се бојиш...

— А ти се бојиш дана...

Она накриви главу и поче грицкати нокте.

— А ја те чекала на пенџеру — рече некако тужно, снуждено. — Наслонила се на демуре, међу цвијеће, и чекала.

— Зар?..

— И... и хтјела само да те гледам и да ти пјевам... Дошло ми тако... да запјевам... ама не сама, не себи, него... као што бумбул пјева другоме... теби, ето, баш теби!.. Аман, каква је ноћ била!..

И није више о томе хтјела говорити.

А у наредни петак није ми послала ручка.

XXVI

Мало помало и хајдуци се у земљи сасвим осилише. Чете њихове попунише се, нарастоше, и са својим навалама учесташе необично. Сељаци из свију села, — којима додијали зулуми и намети разни, — остављали су домове, неки их и палили, и придруживали им се. У многим кућама и не остаде готово мушке главе; остали су само старци и нејака дјеца, који се нијесу могли пушком ни приметити. Одмах се могло познати да то не слуги на добро и да ће се наскоро читава земља дигнути на устанак.

Чак ни царска војска није могла остати на миру и њезине силе као да се више нико бојао није. Неколико табора, који су пратили тајин у Никшић, дочекани су и разбијени; једва по десетак људи што живе изнесоше главе. Гласови који су сваког дана стицали били су све црњи и што су гласници били новији биле су им и вијести страшније. Рањеници, — које су доносили у колима, на носилима, на коњима, — изнемогли, сатрвени, јадни, најбоље су потврђивали те гласове.

Ради тога у читавау шехеру наста чудно комешање неко. Ако који рањеник није био смртно рањен, ако је имало био при свијести, сви су одмах, — носећи у малим, шареним тасима или у танким, везеним чевр-мама, понуда — одлазили да га обиђу, виде, да питају и распитају о свему. Ко није могао тамо приступити, тражио је и питао бербере, који су са запретнутим бошчама и засуканим рукавима непрестано чистили, истирали, прали бритве, клијешта и приправљали мехлеме, јер су они највише и замјесњивали хе-ћиме и готово једини радили око рањеника.

Пред вече, раније, сви су затварали дућане, праштали се и грлили с комшијама, као да се више никад видјети неће, и тужни, замишљени, забринути одлазили кућама.

Иза акшама, пред џамијама, састајали се опет, окупљали у мале, ријетке гомиле и полугласно шептали, договарали се. Нијесу ли могли да се договоре, ишли су једни другима кући, на сијело.

И нико није смио сам да пође. Окупила би се по двојица, по четворица или више њих, потпуно опремљени и оружани, с напуњеним пушкама, и, пропутивши напријед момка, који је носио дугачки, мушемели фењер, лагано, оборених глава ишли за њим, не стружући постулама, не говорећи, не јављајући се ником.

На сијелима су били пажљиви, обазриви. Врата су обично закључавали и подупирали мертецима, да их не би какав непозвани гост изненадио; прозоре и пушкарнице на зидовима зачепљали су јастуцима и крпама, да се на пољу не би чуо разговор или препирање. Затим, уносећи се један другом у лице и говорећи више знаковима него ријечима, загледали су оружје, окретали га, чистили. Ако је случајно гдјегод на тавану, у прабини, била каква стара пушчетина, нож, па макар и косијер, — и њих су извлачили, и њих чистили, поправљали. Узгред су пунили и фишке и гурали их у фишеклије, које им биле привезане о појасу; ако су фишеклије биле препуне, гурали су фишке у њедра, у џепове, за силахе, у големе духанкесе, које им висиле низ бедра. Непрестано као да се спремали за бој, непрестано уређивали и — непрестано одуговлачили, отезали с поласком.

Не смијући, зар, да се одмах окрещу са устацима многи су отпочели своје јунаштво кушати у чаршији.

Људе који су ишли кућама а који им се нијесу свиђали, дочекивали су насред пута, хватали за прса и шамарајући питали имају ли каквих веза са усташима... Трговцима, бакалима, занатлијама одлазили су у дућане и измахујући им ножевима изнад глава, узимали, односили робу. Нападали су каткада и на кућна врата тражили цуре, дозивали их...

Дешавало се, па су и чаршију затварали. Крену неколико њих, обијесни, љутити, раздражени, с исуканим сабљама и напуњеним пушкама, застану на сред чаршије и само једном подвикну:

— Затварајте!

И сва се чаршија затварала одмах, опустјела за неколико минута, а преплашени трговци и дућанције гологлави, босонози, неуређени, погуривши се грабили су тихо кроз сокаке и без обзира трчали, ишли, бјежали кућама.

Чак су и мене натјерали да затворим и да се сакривам. Зулфага ми неколико пута пролазио испред дућана весео, насмијан, задовољан, а око њега, са двије стране, ишла двојица момака, пијаних, разузданих, полудивљих, који су попијевајући и вриштећи играли се оружјем и насред чаршије пуцали, шенлучили. Сваки пут када би наљегаво погледао би ме испод ока, лукаво намигнуо и накашљао се. И то као да је био знак пратиоцима да постану још бјенџи, још дивљји и још разузданији...

Пред вече су ми дошли обојица. Застали пред дућаном, наперили пушке и климајући се и заплећући језиком одмах загаламили:

— Затварај!

— Нећу — одговорим им опором, држећи руке у џеповима и раскорачивши се на ћепенку. — Јок...

— Затварај!..

Авдо, комшија ми, који је нешто размјерао у свом дућану, баца ми терезије и оке, усплахирено утрча и умијеша се међу нас.

— Оставите се кавге, људи! — викну промукло, а руке које је раширио дршћу му. — Оставите беспослице!..

— Нека затвара! — опет заграјаше обојица и почеше псовати. — Нека затвара!..

— Нећу!

Авдо, бојећи се несреће, ступи ми на дућан, повуче ме са ћепенка и сам поче затварати.

— Бјежи куд било — шапну, а смео се па не зна за који ће ћепенак прије прихватити. — Иди!

— Нећу.

И потегнувши малу пушку иза појаса почнем се кочоперити, пријетити...

— Удрите, ако смијете!..

Авдо се нагло окрену, уграби ми пушку из руке и одбаца је.

— Бјежи!.. Видиш да су наговорени!.. Бјежи! — шапну опет.

Ни сам не знам шта ми би у томе часу. Не одговорих му ништа, не рекох ријечи. Као да ме гурну неко, брзо, без размишљања, скочих са ћепенка и потрчах према оближњем сокаку. Силан пуцањ одјекну ми иза леђа и нешто зазвижда кроз ваздух, изнад главе ми. Ноге ми задрхташе, стресох се, и неко као да ме прикова на мјесту. Пуцањ, још јачи и још силнији, понови се и курцум ми мину покрај уха. И, од страха, од чега ли, посрнух у хендек некакав, падох ничице.

Дуже се чудна граја и неко зазва у помоћ. Замало, па се око мене окупи читава гомила и Авдо, стегнувши се отхукујући, поче да прича нешто, да обја-

шњава. Неколико рука, уз необичну дреку, прихвати ме тада, одиже од земље. Неко ме зали и водом по лицу и од студени оне стресох се и нагло подигох главу.

— Нема крви!.. Није рањен!.. — викну неко, загледајући. — Здрав је...

— Здрав — потврдише још неки.

Авдо ме подухвати испод пазуха, подуприје ме читавим тијелом својим, и поведе мало.

— Можеш ли ићи? — причини ми се као да запита.

— Шта питаш? — отегнух полугласно.

— Можеш ли ићи?

— Чини ми се да могу.

— Окушај!..

Он ме пусти и измакну се. Пођох посрћући и поводећи се. Ноге су ми још једнако дрхтале, а у бедрима ми сијевало и болило ме.

— Хоћеш ли Сулаги? — запита Авдо меко, опет пристајући за мном. — Нећеш?

— Хоћу.

— Добро... Пратићу те...

Па, разгледавши унаоколо, опет се врну према дућану, одиже моју пушку са земље и, дунувши у грлић, пође, држећи је у руци, увијек спреман да опали.

— Можеш ли? — опет запита пошто смо прилично одмакли.

— Могу.

— Нико бољи од Алаха!..

Кад смо се приближили Сулагиним вратима истрча нам неко у фереци у сусрет и поче ме дрмусати.

— Смајиле, болан!.. Јеси ли жив?..

Познадох Хатицу. Фереца на раменима тресла јој се и нимало се не обзирући на зачуђеног Авду збу-

њено се окретала око мене и шпала ме по прсима, по раменима.

— А сад... рекоше... да си погинуо... — прошапта узбуђено.

— Не бој се... Ево ме...

И поздравивши се с Авдагом улегнем за њом у кућу.

XXVII

Знанци и пријатељи каткада грђе додију и поста-ну несноснији него најљући душмани. Сваки дан, након кијамета оног, долазило ми у дућан по неколико њих, засједали по сандуцима и по врећама с кахвом, прислонивши дуге пушке уз рафове а сабље преба-цивши преко крила, и додијавали са својим питањима. Распитивали се и о нападају и о Авдаги и при-чали о нападачима. Неки се правили и као да их по-знају, иако их, — увјерен сам — нијесу познавали. Називали их пијаницама, лоповима, разбојницима, који имају више убистава на души него на глави длака. Други су опет тврдили како то нико други није био него усташи, који се преобукли у турске хаљине и сишли у шехер да штогод упљачкају.

Наравно, сви су савјетовали да се притужим бим-башчи. Сви као да су били тврдо увјерени да ће их он, снајко бистар и проницав, некако пронаћи и ухва-тити, да ће им први ући у траг.

Једини Сулага сумњиво је вртио главом и одма-хивао руком.

— Што је било било, — зборио је тихо, преврћу-ћи бројанице. — Хвала Богу, кад није прошло горе...

Тиме као да је пресијецао сваки даљи говор.

— Тхее... Тако је — гунђали су неки, незадовољни што их нећу послушати. — Тааако...

И сви се одмах дизали и одлазили, не зборећи више, нити се поздрављајући.

Једнога јутра, пошто се сви разишли и пошто сам остао сам са Сулагом, изненада ми ступи на дућан човек некакав. Умотан је био у голему, црну струку, чији се крајеви вукли по тлима; опута на опанцима попуцала му и влачила се по земљи, заплетала се за ноге, гајтани на прашњавим тозлуцима распали се, попустили, те се испод њих провидили и стопе и закрпљене ивице од чарапа.

— Познајеш ли ме? — подвикну струка некако весело, па заигра насред дућана и нагло се рашири преда мнош. — Јеси ли ме заборавио?

— Хасане!..

Готово одгурнувши Сулагу с пута брзо притрчим Хасану и пољубим се с њиме.

— Шта је?.. Како си ми?..

— Добро сам — одговори он једнако поигравајући.

— И здрав?..

— Да нијесам здрав, не бих ти могао донијети товар поздрава — откреса весело. — А Хајкуна ти чистав товар послала...

— Хајкуна?.. Како она?..

Хасан се окрену у страну и отпрсну.

— Не питај... Обрукала се — рече.

— Обрукала?..

— Удала се за онога... за онога што га измлатила...

— Их!..

Хасан слегну раменима.

— Шта ћеш... Женска памет — рече сажалевајући. — Кад јој се опет вратио... и вратио се убрзо

зар због чибукања... обузео је стари севдах и... покорила му се...

— Тако суђено — прошапта Сулага и поглади се по бради. — Воља Божја...

— Жао ми само што га још једном није добро измлатила... Да га научи памети...

Узех га око појаса и посадох на сандуче једно, одмах поред Сулаге... Гледао сам га непрестано, смјешкајући се, — ни сам не знам рашта, а опет ми дошло да се смијем, — и... и све као да нијесам вјеровао да је то баш он, Хасан, преда мном...

— Јеси ли изненада кренуо на пут? — запитам након краће почивке, тек колико да не шутимо. — Кад?..

— Па није изненада... На овај пут спремам се одавно — одговори безбрижно, отирући лице јаглуком.

Па подиже главу и лукаво намигну.

— И ти знаш о том — рече. — И кушали смо заједно...

Брзо га ударих по кољену и викнух из свега гласа:

— На моју душу, опет пошао у хајдуке!..

— Пошао на усташе — поправи ме он и потврди главом. — Осилили се, па их треба скрхати... Ко год се осили, треба га мало поткресати, као што се гранато дрво поткресује... А фукара кад се осили најгрђа је и најћоравија... Њезина тиранија надмашује све друге...

— А имаш ли дружине? — запита Сулага шапатом, играјући се бројаницама. — Колико?

— Ја сам чуо да се одавле, из Мостара, спрема читава војска, која ће гонити усташе — одговори Ха-

сан мирно и пребаци ногу преко ноге. — Тој ћу се војсци придружити и ја...

Сулага поклопи очи десном руком и пригушено се засмија.

— Та војска још неће кренути — рече.

— Неће?..

— Па... и усташи су оружани, — дочека Сулага пакосно, — и не шале се... А кад не би били оружани, наши би се одавно дигли да их гоне...

Па показа на тројицу-четворицу младића, који, нагиздани и оружани, носећи пуне боце ракије у рукама, прођоше чаршијом.

— Ено их, — рече, — и оружаних и опремљених... По дану, по ноћи увијек су на ногама... У берберницама и кахвама и не говоре ни о чему колико о боју... А кад се премного говори о једном послу, то, бива, значи, да се нема смјелости да му се приступи...

— То, богме, не ваља — рече Хасан снажђено, уједајући се за усне. — Док се ми смислимо, усташи ће ојачати.

— И јуче су разбили наше чете — напомену Сулага.

— И јуче?

— Ноћас су довели рањенике. Сад их почели доводити по ноћи, да се свијет не плаши...

— Брука!

— Срамота!

Хасан одгурну пушку ногом и погледа ме.

— Имаш ли што да се једе? — запита живо. — Гладан сам...

— Има, има, брате!.. Их, што не кажеш одмах?.. Сад ће бити — почех ја шепртљати, збуњено се осврћући...

Сулага одиже руку и даде ми знак да застанем, да се смирим.

— Данас ћете у мене на ручак — проговори меко. — Кад не можеш јарана дочекати у својој кући, ено ти моје...

— Мени је свеједно гдје хоћете... Само дајте да се једе... Гладан сам — отегну Хасан зијевајући и протежући се устаде.

— Па хајде... Хајдемо...

Сулага се диже и онако ситан, погурен, пође пред нама, — ми пођосмо за њим. Хасан се опет умота у струку, сакри и главу и оружје, те му се само видјели лабави, грашњави тозлуци са распанутим гајтанима и широки расквацени опанци са испуцаним опутама. Читавим путем није проговорио ријечи: само је мумољио, пјевуцао нешто.

— Ево нас — рече напошљетку Сулага кад стигосмо до куће, једном руком држећи канат и пуштајући нас да уђемо у авлију. — Ако си огладнио, сад ћеш се поткријепити — рече Хасану, пријатељски га куцкајући по рамену...

Изненада, из собе једне, истрча Хатица, весела, зајапурена, са неуређеном косом која јој се расипала по челу и са обнаженим рукама до лаката, које су биле засуте брашном. Опазивши међу нама страног, непознатог момче, полугласно цикну, одиже руку и сакри лице рукавом, па се нагло окрену на пети и побјеже у собу. Димије су јој у лету необично шуштале и заплетале се око нога, црвена шамија лепршала јој око главе, треперила, а дугачке плетенице шибале је по куковима и расплетале се, расипале...

— Ко је то? — шапатош запита Хасан и брзо ми приступи. — Чија је?..

— Па... болан... то ми је вјереница — одговорим му поносито.

— Тооо?..

И удари се руком по кољену.

— За онаку се љепоту и глава даје!..

— Сад ће ручак... Одмах... — благо проговори Сулага, који се био одвојио од нас и отишао у кухињу да види хануму. — Брже ће...

— Јади га знали... а, глад ми, ево, прође... — шапну Хасан растегнуто и збаци струку са себе. — Их! Сретан ли си! — викну јаче, стискајући ме за мишицу.

Сулага дохвати велики бакрени ибрик, пребаци пешкир преко рамена и понудивши да умијемо руке прије ручка, сам поче полијевати...

XXVIII

Хасан се првих дана настани у моме дућану, одомаћи се потпуно. Донесе све ствари што их имао, — а није их ни имао много, — и размјести их онако како се њему свиђало, не водећи рачуна о томе: хоће ли мени бити на сметњи или неће... Хаљине некакве разбаца по сандуцима и по роби, заклони ми робу њима, оружје објеси о рафове, ћепенке и изнад врата ардијских, фишеке разбаца по шилти и по чекмеци с новцима, те ми је у неко доба дућан више наличио на пушкарницу какву него ли на бакалницу, трговину... Чак је доводио и некакве Арнауте, дивљаке некакве, полуголе и одрпане, и — не питајући ме, — сједио с њима, сашаптавао се и пунио фишеке.

Ако се који од муштерија јавио да што пазари, нити се мицао нити баталио свога посла. Шта више,

као да му било криво што ја икако и пазарујем кад је он ту. Вазда ме премјеравао мрким погледом кад бих случајно, мјерећи штогод, морао се очешати од њега или га нехотице гурнути.

— Пхи, погане радње! — говорио је неколико пута, мрштећи се и отпљуцкујући у страну. — Трговац!.. Гуликожа!.. Улагивало!.. Пхи!..

По срећи, његово договарање трајало је само по два по три сахата. Жељан да пита и распитује о усташима, — а то у дућану није могао, јер није имао с киме, — одлазио је у чаршију, у кахве и бербернице и тамо остајао, задржавао се све до пред вече.

У чаршији га сви лијепо примали и сви га хвалили. Почеле се, шта више, за кратко вријеме читаве приче причати о њему. Онако јуначки, дрзак, насртљив, у дане кад се само о јунаштвима причало а правих јунака није било, изгледао је као нови Ђерзелез Алија, као једини човјек који би био у стању ударити на све усташе и покорити их, поломити, уништити за неколико* дана.

Казивали су и како је нишанција мимо све нишанције на свијету, како може да убије тицу у лету, да кроз прстен јабуку простријели, име своје да загрише куршумима на зиду, на дрвету. Причали су и како ножем сијече челичне демире, рукама ломи талијере, дукате, шаком пробија столове, бурад, терџахе.

Кад се код џамије бацали камена с рамена пребацио је свима момцима. При скакању нико му није могао ни близу доскочити. И, што је најчудније, није ни скакао као други момци онако, на голоме пољу! Не! Он је забадао ножеве у земљу окренувши им врхове према небу и затрчавши се прескакао их, прелијетао их, прелијетао управо.

Због тога сви су га и гледали с дивљењем, сви га вољели. У његову присуству и страшивице се осјећале некако јаче, храбрије, те се и они заклињали по неколико пута да ће га пратити у бој, да ће у ватру и у воду за њим.

Чак и дјевојке почеле говорити о њему, узносити га.

Кад би увече пролазио махалама нагиздан, обучен, пребацивши, по обичају, руке преко пушке која му лежала на раменима, трчале су на пенџере, откривале се и ударале га у прса китама цвијећа, чеврмана, наранчама.

— Кршан ли је!

— Златан ли је!

— Јунак ли је! — подвикивале су гласно, желећи да их чује и да се барем осмјехне на њих.

Сама Хатица, једне вечери, узевши ме за руку и као шалећи се избаци како ми је јаран кршан и како кршњијега у хиљаде нема.

— Свиђа ти се? — запитих намигнувши, хватајући је за меки, обли подвољак. — Баш?..

— Свиђа... И баби се свиђа — одговори некако заносно.

— Ех?..

Она накриви главу и поче растезати јагрук у рукама.

— И како гледа! — рече меко, готово тепајући.

— Охо!..

— И како иде, како збори!.. Право мушко!..

И, спутивши ми руку на раме, процватта:

— Баш ми је драго што је твој јаран!.. Онакога јарана нико више нема!..

XXIX

Не знам како се и Зулфага познао са Хасаном и где се познао. Неколико пута сам их видио како заједно пролазе чаршијом, у живом разговору, и, како је изгледало, имали су један другоме нешто много да кажу, много да испричају. Зулфага је свакако имао много више да прича и, док је Хасан испред мог дућана пролазио оборене главе, као постићен, Зулфага је, наклањајући му се према уху, непрестано шалтао о нечему, смјешкајући се по обичају, улагујући се, умиљавајући. Неки су ми говорили како се и у кахви састају много и како га Зулфага увијек части, позива, нуди.

Кохва се пролијева — кажу, духан се просипа, дукати се бацају као марјаша... Ко год хоће да пије, Зулфага плаћа... Шта год Хасан зажели, Зулфага доноси...

Испочетка нити сам што питао Хасана, нити му говорио о томе. Тек када он сам, говорећи о својим новим пријатељима, хотимично са пуно похвала спомену и Зулфагу, прекидох га у говору и запитах подругљиво.

— А познајеш ли га боље?..

— Познајем — одговори он и погледа у страну. — Честит човјек!..

— Честит?..

Хасан, гунђајући и мргодећи се, извади нож и прстом му поче опипавати оштрицу.

— Не знам шта је све било између вас, — рече полугласно — али он је и благ и добар човјек... Крви би испод грла дао... Чудим се како се о њему може и мислити рђаво.

— Охо!..

— Ја говорим како мислим.

Изненада ме обузе нека чудна љутња. Криво ми што он, Хасан, јаран ми и пријатељ, на један чудан, готово изазивачки начин, брани мог најљућег душманина, што више вјерује њему, кога је јуче познао, него мени, с киме је толико друговао. Криво ми и што окреће главу од мене, што ми у очи не смије отворено да погледа, што није онако дрзак и онако необазрив као и обично.

— Ко непоштено брани и сам нешто непоштено има у себи — откресав и осорно и пакосно, као што најчешће и одговара човјек кога неко или неће или не може да разумије. — То је мој одговор! . .

— Зар? — запита он мирно, отегнуто.

— Ко је год са Зулфагом, грђи је од њега! . .

Хасан поврати нож у корице и подиже се.

— Доста! — отсијече кратко, не узбуђујући се и не повисујући гласа. — Да нијеси више ријечи проговорио! . .

Његова хладноћа раздражи ме, распали још више.

— Један исти човјек не може бити и мој и Зулфагин пријатељ — дочеках пјенушећи од бијеса и тапкајући у мјесту. — Са једним треба прекинути.

Хасан поћута мало, замисли се. Па се лагано окрену и не говорећи ништа поче купити своје ствари.

— Не бој се . . . Нећу ти више додијавати — рече полушпатом, пошто је све покупио и упрти на се. — Збогом! . .

Чим је отишао и измакао ми испред очију, зажалих за њим. Почех сам себе прекоравати што сам био онако напрасит и онако груб према њему . . . Зашто?.. Је ли он крив што му се Зулфага наметнуо у друштво, што га је пратио вазда и частио? . . И је ли крив што је о њему мислио као о поштеном човјеку? . . Зар

га је познавао боље?.. И зар није било и других, паметнијих људи, који су о Зулфаги такођер лијепо мислили и које је он својим претварањем и удварањем знао задобити за се, заварати?..

— Ружно сам учинио... Ружно — почнем сам себи пребацивати, ходајући испред дућана и непрестано гледајући у сокаке куд је Хасан замакао.

И дође ми да потрчим за њим, да га сустигнем и опет вратим, улагујући се и молећи да опрости...

Ипак се не помакох с мјеста.

— Доћи ће он и сам — као да ми шапну неко, те се опет смирих и прихватих за посао...

Кад сам, пред вече, пошао Сулаги да му све опричам, мајка, узбуђена и поплашена, истрча иза каната и силом ме заустави.

— Шта си учинио, за Бога? Шта си учинио? — запита шапћући, а све ме јаче стиска за руку и трза њоме. — Како си могао оно учинити?..

— Шта сам учинио? — одговорим јој набусито, покушавајући да се отргнем. — Ништа!..

— Пустео си Хасана...

— Их!..

И ја се грохотом засмијах...

— Немој... немој се смијати — дочека она живо и заврти главом. — Њега је Зулфага примио... И сад је у нашој кући...

— Па?..

Мајка се огрну ферецом и поче се обазирати на све стране.

— Зулфага ће ти се осветити, — прошапта пригушено, — и... и раставиће те са Сулагом...

— Мене?..

Она ми бржебоље даде знак да не вичем толико.

— Хасан се с тобом и свадио, — шапну и опет погледа наоколо — јер... јер је севдисао Хатицу... и видила сам како јој иде на врата, на разговор...

— Хатици?

Читав пошљедњи разговор са Хатицом паде ми на памет и — одмах као да ми се сасуши грло, као да ме неко поче давити.

— Зулфага је то видио и зато се здружио с њим — настави мајка немилосно. — Он му вазда и прича о њој и вазда је хвали...

Ништа даље нисам чуо. Отргнуо сам се од мајке, отео се, окренуо и тркимице пошао према Сулагиним вратима.

XXX

Иако није било него само неколико корачаји до Сулагине куће, мени се чинило као да трчим пун сахат један. Примичао сам се вратима, гледам у њих, у велике широкоглаве клинце којима су ишарана и у нове калајисане алке које се блистале и засјењивале очи и... и све ми се чинило као да и они трче, као да бјеже, измичу испред мене. И, — макар то сада било и смијешно, — морао сам поскочити, ђипнути неколико пута и нагло прихватити за алку једну, само да зауставим ту кућу, која је бјежала, да је ухватим, стегнем.

Хатица, која је, обучена мимо обично, нагиздана, — сад сам се тек досјетио да се она у новије доба све више и више гиздала и китила, — сједила на авлији, на трави и низала мерџане које бијаше разасула по крилу, по новим, свиленим димијама, кад ме опази некако поплашено устукну натраг и одиже руке.

— Шта ти је?.. Да нијеси болестан?.. — запита зачуђено, а низ мерџана, опружен низ малу пуначку

руку готово до лакта, прелијевао се према сунцу као танак кривудасти млаз крви, која непрестано цури, пуње, гамиже, тече. — Шта је по Богу?

— Боље би било да сам болестан, — одговорим јој некако пакосно, осорно, примичући се са чудном, лудом жељом да јој све те мерцане проспем, да их изгазим, смрвим и сатрем. — Да сам болестан, лакше би ми било...

Она прегризе конач и настави да ниже другу половину.

— Шта?... Да се опет није што десило? — запита као узгред не дижући главе.

— Ти знаш...

— Ја? — запита она тихо и порумени.

Руменило њезино још ме више наљути. Изгледала ми тога часа као преступница каква, дрска, безобзирна преступница, којој се на све стране прича о гријеху, а ипак се прави невјешта и неће да га призна. Отргох јој конач из руке и бацих га у страну.

— Ти... ти све знаш — рекох још пакосније, жешће, изазивачки. — Знаш а кријеш, прикриваш...

— Ама шта ти је? — запита она дурљиво и напући усне. — Какав си то данас?..

— Ја сам онакав какав сам и био, — дочекам кезећи зубе и готово режећи — а ти... а ти си кучка једна!..

Она, по обичају, накриви главу и, држећи мали прст на устима, меко, наивно запита:

— Шта сам ти учинила?..

— Не знаш? — отегнух подруљиво, накривљујући главу као и она. — Ти ништа не знаш?..

— Не знам...

Токорсе нехотице стадох на оне мерцане што сам их одбацио и почех газити. Необичну насладу неку

осјећао сам у томе да их мрвим, уништим, и нешто као да ме поче голицати на смијех...

— А рашта се састајеш са Хасаном? — запитам након дуже почивке, гледајући јој у лијепи, мало погнути врат, који као да је био бјели од филдиша. За чудо, учини ми се као да сада први пут гледам у тај врат и његова бјелина и пуноћа изненада освоји ме, замамаи. Обузе ме жеља и да се спустим покрај ње, да пољубим, угризем, уштинем.

Она не одговори.

— Шта је?.. Што шутиш?.. — запитах мекше, а и нехотице се сагињем, надносим над њу. — Одговори ми.

— А зар га нијеси ти довео? — застиђено прошапта она уздижући обрве. — Зар није твој јаран?..

— Ако је јаран, не ашикује се с њиме...

И загледах се у обрве и учини ми се да тако танке, свилене, високо повијене обрве нико на свијету нема.

— Ја нијесам ашиковала — одговори она мирно и погледа ми право у очи...

Ах, очи оне!..

Збуних се, спетљах, замуцах...

— Само сам разговарала с њиме — додаде затим шапћући.

— Само разговарала?..

Она устаде и тресну димијама. Сви конци попадаше по трави.

— А зар је зазор разговарати са твојим јараном? — запита лукаво.

— Он ми није јаран...

Она збаци шамију с главе и коврцаста коса расу јој се по раменима.

— И зато се наљутио? — отегну некако ђаволасто, дражећи ме. — Зато?..

Узнемирен, сметен, омађијан, опет почнем муцати:

— Нећу да... да долази више... јер... јер...

— Јер?..

И унесе ми се у лице, а чупи ме почеше шкакљати по образима.

— Јер? — отегну изазивачки.

— Биће бруке... кавге...

— И због мене би, зар, могло бити кијамета?.. Због мене?..

И она се изви, искриви, и удари у грохотан, обијестан смијех.

— Због мене зар?.. Због мене?..

— Убићу!.. Удавићу!.. — рикнух ја помамно, зацењујући се, раздражен њезиним смијехом. — Убићу свакога!..

— Хахахаха!.. Зар сам ти толико драга?.. Хахахаха!.. То нијесам ни знала... Хахахаха!..

И измахујући шамијем, ошину ме по образима и поче жмиркати.

— Ја сам мислила да ти... да ти... ништа због мене не би учинио... Мислила сам... Их... Кавгацијо један!..

— Ђаволе!..

Сва срџба и сва љутња као да намах минуше. Дође ми да се и сам засмијем и да се увијам, онако да се увијам као и она...

— Не знаш колико ми је драго што си ми то казао — узвикну наслањајући ми се на раме и умиљавајући се. — Не знаш ти... Их!.. Због мене, болан, направио би чуда!..

— Обећај ми да више нећеш с њиме говорити — замолих је, хватајући је за подвољак. — Реци ми!..

Она се замисли.

— А и вечерас ће доћи, — прошапта.

— И вечерас?

— Синоћ је казао да ће доћи.

— И ти ћеш га одбити?..

Гледајући ме некако постиђено, мазећи се, обгрли ме око врата и привуче себи.

— Нећеш се љутити на ме, ако ти нешто кажем?
— отегну.

— Шта?..

— Обећај ми да се нећеш љутити.

— Лијепо... Нећу се љутити...

— Па... па...

Изгледаше као да се борила сама са собом, као да се необично мучила да изрекне.

— Па... ти си ми драг... не знам ти рећи колико си драг — изговори брзо, испрекидано, стискајући очи и све више приљубљујући се уза ме. — Ономадне... кад сам чула да си погинуо... вриснула сам и не гледајући шта ће свијет рећи, па ето! — нагло прекиде и одгурну ме. — Треба ли баш рећи колико си драг?..

— Треба... Све ми треба... — узвикнух весело у жељи да непрестано онако говори, читав дан да говори. — Казуј!.. Причај!.. Све, све, све!..

Она поче грицкати нокте, мучити се.

— Па... па... кад си ми драг, узми ме!.. — узвикну готово плачући. — Што отежеш са свадбом?.. Узми ме!.. Сјутра, прексјутра, одмах!..

— Одмах?..

— Узми!.. Води ме!.. — узвикну јаче и поче чупати шамију, кидати је, комадати. — Ја сам твоја... Ничија више... Води ме!..

Па се опет приви уза ме, усиљавајући се да се кроз сузе осмјехне.

— Води ме, јер... јер...

— Јер?..

Сакри ми главу за леђа и брзо изговори:

— Јер... јер и он долази... и... ко зна шта може бити...

Ја занијемих, скамених се.

— Води ме! — опет убрза склапајући руке, увијајући се, молећи. — Ти си мој... Ти... Ако желиш добра и себи и мени, води ме!..

XXXI

Нијесам могао отезати ни размишљати више. Страх да не изгубим Хатицу, да ми је не преотму, премаме, уграбе, надјачао је све остале разлоге. Макар што ми још није било до женидбе, што нијесам прије ни мислио нити се љуцки припремио за њу, одлучио сам да се одмах вјенчамо. Ни сватова нијесам сазивао, ни шенлучио, ни теферичио. И кућу сам у брзини узео под кирију, не бирајући и не разгледајући је.

Хатица чим јој преко прага прешла, грохотом се засмијала. Ни ћилима, ни серцаде, ни шилтице какве није било у собама и празне, голе, без намјештаја, зијале су оне и црниле се некако, као након навалe хајдука, као након пожара. Из зидова им, из подова, из таваница силно заударало на стареж, на плијесан; око разлупаних пенцера испреплела се паучина и повијала се попут дима: по канатима се нахватала прашина с прста дебела.

— Зар ме овако дочекујеш? — запита Хатица одбацујући ферецу и осврћући се. — Зар ти је ово кућа за миловање? Их!..

Па, смијући се, ухвати ме за рамена, изгура пред врата и затвори канат.

— Не излази ми сад на очи — рече тресући главом и пријетећи прстом. — Сад ћу имати посла...

— Их, баш сам луд што сам је довео, а ништа купио нијесам — почех прекоравати самога себе, силазећи у чаршију и чешкајући се иза врата. — Оженио се, а не купио ништа!..

И срџба нека поче ме обузимати, чудна, пакосна срџба, каква обично избија у човјеку који је учинио неку погрешку, па га почели прекоравати, смијати му се ради ње. И као што се он најчешће љути баш на онога који му се смијао, тако се и ја почех љутити на Хатицу.

— Рашта се онако засмијала?.. Рашта ме почела пецати? — питао сам се, газећи по оштром шљунку који ми хрштао под ногама и пипајући се по џеповима у којима су звецкале паре. — Је ли, бива, хтјела да покаже како се надала пуној, богатој кући, па се преварила?.. Или је хтјела да се подругне мом „сиромаштву“ и да каже како је она, богата агинска кћи, научена на љепше живовање? Је ли хтјела одмах, на првом кораку, истаћи своје богатство и показати колико сам ситан према њој?.. Шта је хтјела она?.. Шта је хтјела?..

И све више љутећи се, бјеснећи управо, наумих да се вратим и да јој одмах скрешем, читам све. Макар био и први дан, дође ми да се свадим, поинатим с њоме. Поинатио бих се чак и са људима који су пролазили и гледали у ме. Чинило ми се да се и они потсмјехују, ругају се, изазивају ме. Једва сам се савладао да не налетим на неке и не почнем их ударати...

Погледавши око себе, на дућане оне, изненада ми се оте узвик:

— Сад ћу јој показати!..

Па свратих у прву магазу која ми се чинила најзгоднија, застадох на вратима и испрсих се, искривих, као да на мегдан изазивам кога.

— Дајте робу!.. Хоћу да пазарујем!..

Трговац стар, немоћан, погурен човјек, који је сједио крај ниске чекмеце једне и на кољену срачунавао нешто, бржебоље одбаци тефтер, одиже наочаре на чело и погледа ме.

— Робе хоћеш?.. Ево!..

И стаде преда ме и поче показивати.

Нити сам пазио много, ни размишљао: шта треба за кућу и шта не треба. Брзо, не загледајући ствари и не погађајући се, почео сам узимати: тенџере, сачеве, тепсије, јоргане, огледала, сахане. Готово све што ми је под руку долазило, све сам узимао. Само стојим, узимам и одбацујем у страну, а трговац, зачуђен, искривио се, подигао главу, па ме само гледа, премјера ме свега и трљајући руке шагуће нешто, непрестано шапуће.

— Да ми се носи кући — откресав набусито, вадећи кесу и бацајући новце на шилту — Одмах...

— Одмах — дочека и трговац наклањајући се, па намигну једноме хамалу да приступи.

— Носи!..

Пред дућаном, на чаршији, сусретох се са Сулагом.

— Треба ли ти пара? — запита полако, шапћући, старајући се да нико не чује. — Колико?

— Мени не треба ништа, — одговорих му поносито и, држећи да ми се и он руга, додадох пакосно: — Нијесам просјак.

— Бабина крв... Бабино дијете — осмјехну се Сулага вртећи главом и, одигнувши прст, удари ме по носу. — А ја знам да треба... Кад се кућа кући, онда и треба.

— Могу ја кућу закућити и својим парама...

— Неће ти бити на одмет ни Хатицине — додаде он мекше, једнако се смјешкајући. — Она је моје дијете... Она има...

— Што је њезино и подај њојзи... Ја нећу њезина...

И, оставивши га осамљена, потрчак за хамалом.

Кад сам дошао до врата и од хамала узео ствари, био сам смислио: и шта ћу рећи и како ћу изгрдити Хатицу.

Али чим сам ступио у авлију и угледао је како, попевши се на столицу једну, са загрнутим рукавима и болчком повијеном главом, ознојена, зарумењена, весела, пјевајући чисти врата и пендере, трља их крпом некаквом, запе ми ријеч у грлу. Заборавих на све.

— Шта је то? — викну опазивши ме, па остави посао, скочи са столице и потрча ми у сусрет. — Шта је?

— Ево...

Она привири и плјесну рукама...

— То?... А шта ће то?

— Па... Нека кућа није празна.

— Празна?..

Опет се засмија, закикота и, узевши ме за руку, поведе у собу. Застадох као укопан кад пређох преко прага. Велики, тежак ћилим, — преко чијих грана разлијевао се демирима рашчешљан широк зрак сунчани, — простирао се по тлима, сивичен са три стране рутастим, меким срцадама и спкољен дебелим, калуфли-јастуцима који се поносито поред зида узди-зали; на зидовима, изнад њих, висиле свилене махраме и златом извезене чеврме и готово падале по јастуцима; испод шише жутиле се неколике обвехле дуње од којих читава соба мирисала, а по пендерима, поред каната, поредали се лонци са феслићеном, чи-

је се ситне гране обавиле око мрких, челичних демира и лако се пољуљују.

— Улази — рече Хатица меко, као тепајући и лако ме повуче за собом. — Зар није лијепо како сам намјестила? ..

— Лијепо је ...

Обоје сједосмо испод пендера, на серцаду. Ухвативши се за руке, приљубивши се, дуго смо гледали у очи једно другоме. Сва срџба моја бијаше потпуно ишчезла, истопила се пред погледом њезиним, а, обвијајући јој меко, топло, пуначко, тијело и мени се пријатна топлина нека поче разлијевати по прсима, по читавом тијелу. И, тога часа, дође ми да заплачем, да зајецам, загрцам. Спустивши јој главу на прса све је јаче почех притезати себи, привијати.

— Шта је? .. Шта ти је? .. — њежно, испрекидачно запита она, милујући ме по глави. — Смајиле! ..

— Не питај! .. Пусти! .. Остави ме овако ...

— Сад си мој ... мој ... мој ... и ја твоја — опет прошапта, па отрже струк феслиђена и поче ме шкакљити по врату. — Сад нас нико раставити неће.

И, као присјетивши се нечега, саже се брзо и шапну ми на ухо:

— А он, кажу отишао ...

— Ко он?

— Хасан!

— Куд је отишао?

— Отишао на усташе ... Мало прије ми рекоше наши кад су доносили ствари.

Ја се брзо исправих, подигох се.

— Што си га сад споменула? .. Што ти је пао на памет? — запитам пријекорно, лако је одгурнувши.

— Што ... што си сад спомињала? ..

— Не знам, — покуњено одговори она и отегну обрвама. — Тако ... Нехотице ...

Сажалих се кад је угледах такву.

— Рапшта сам је прекорио? Рапшта сам био осоран? — опет се почех љутити сам на се. — Зар је крива што га је споменула узгред?.. Зар се и због тога завађати с њоме?..

Да загладим погрешку 'примакох јој се опет, узех је око паса, и снажно, у наручју, одигох са срцаде. Уживајући у њезину цикању и подврискивању, трчећи понесох је по соби и, не бранећи јој да ме удара плетеницама, јаглуком, шамијом, да ме штита, уједа, чупа за бркове, издигох је у висину и спустих покрај јастука, на широку шилту, меку, кадифасту шилту која као да је одавно чекала на нас...

XXXII

Видећи да ме никако не може наговорити да примим мираз, Сулага предаде Хатици све што јој мислио дати. Одвојио и нешто готовине, и неколико кућа кметова, и десетак винограда, и све дао. Хтјела не хтјела, она је морала о свему бригу водити, сама управљати читавим својим имућем. Трзала се, љутила, плакала, нудећи ме да ја све узмем у своје руке, молећи, преклињући. Узалуд!..

— Учи се сама, па ћеш боље проћи него ми је мајка прошла — одговарао сам, измичући се.

И ништа смјешније није било него је испочетка видјети како разговара с радницима, кметовима и момцима, како рачуна, погађа се, наређује.

Кметови распусте уморене мршаве коње по авлији, разбацају вреће са житом и мјехове с маслом по калдрми, засједну на трави и почну одбијати димове из кратких, дебелих чибука, а она стане међу њих румена, весела, насмијана, пита их о земљи, о хајва-

ну, о добрима и одмах мјери, размјера, рачуна, запи-
сује.

Запита ли који: шта ће унапријед радити и шта
засађивати, сијати, она се збуни, спетља се и као поч-
не размишљати.

— Шта ћу казати? — одмах трчи мени и пита.

— Смисли, па нареди како хоћеш.

— Не знам... не умијем...

— Учи се!..

Окренувши се љутито од мене иде Сулаги и њега
пита.

— Шта ћу радити!..

— Ради како знаш — вели и он и звекеће броја-
ницама.

Тада, чупајући шамију, са очима пуним суза, по-
ново се враћа кметовима.

— Радите као и досада — каже, а неће на нас ни
да погледа...

Кашње се ипак навикла, научила. Увече, пошто
бих дошао из чаршије и сјео покрај ње, изгледала
ми увијек радосна, срећна, задовољна... Чаврљала
је, причала, зборила само о својим пословима, нарочи-
то о приходима смијући се сама себи и хвалећи се
чак. Смијех њезин звонио је тада кроз полумрачну
собу, одјекивао у њој и, чинило ми се да се све око
мене смије, све звони, пјева и одјекује.

Сулага нам долазио сваку вече. Рано, одмах по
вечери, зазвечала би алка на вратима и стари мандал
зашкрипио би. Чим би Хатица потрчала да отвори, у-
казивао се он, онако ситан, мален, мршав, огрнут те-
шким дебелим ћурком, с дугим јасминским чибуком
под пазухом и са шкиљавим прљавим фењером у
руци.

Дугим шареним рукавом отро би лагано сузе што
му их вјетар нагонио на очи; погладио бркове и пр-

стима рашчешљао браду, па мирно сјео на шилту, испод пенџера, спутивши ђурак поред себе а чибук праметнувши преко крила.

— Како си? — питала га Хатица тада, меко, мажно, љубећи му руку, — Како мајка?..

Па, напунивши лулу духаном, подносила му ватру да припали и подметала пепеоницу.

Затим је сједила поред њега, уз кољено му, спустила му главу на прса и, увијајући се, умиљавајући, чупкала га за браду и јаглуком разгонила дим који се извијао из луле.

— Опет крв била!.. Опет зло!.. — шаптао је Сулага након дуже почивке, милујући Хатицу по коси и, из шале, огрћући је ђурком. — Усташа, кажу, дочекали наше у Дузи и све поубијали...

— Опет!..

— Не слути на добро!.. Не слути на добро!..

И како се у читаву шехеру ни о чем толико говорило није колико о ширењу устанка, о бојевима, окршајима, јунацима разним, говорили смо и ми највише о томе, готово једино о томе. И како је свакако — био луд или паметан, — налазио за потребно и да прориче понешто, тако смо и ми, поводећи се за осталима, врачали, гатали, прорицали. Гледали смо у мјесец, у звијезде, тражили знакове небеске; причали и препричавали и своје и туђе снове и тумачили их. Ја, млад и затријан, прорицао сам да ће наша војска све покорити, уништити, попалити и још чвршће утврдити нашу силу и господство наше, док је Сулага, напротив, тужно климао главом и непрестано уздисао.

— Кад сила прекипи и кад пређе у насиље, онда јој је и крај — тврдио је упорно, не попуштајући. — Па и наша сила била... Била и не враћа се више...

И, након тога, поново уздахнуо и суза једна заблистала му се на трепавици.

— Не слути на добро... Не слути на добро...

— Јесам ли кршна овако? — изненада би запитала Хатица, жељна да га развесели, сва се умотавајући у ћурак и од испараног пешкира правећи турбан око главе. — Јесам ли кршна?..

Па засмијавши се стискала је очеву руку, пребацивала је себи преко врата и опет се привијала уз њега.

— Реци: јесам ли кршна?

— Баш си дијете! — осмјехнуо би се и он и пољубио је у чело. — Право дијете!..

И звекећући бројаницама почео би причати о дјетињству јој, о причама, шалама, поступцима њезиним.

Док је говорио, негдје недалеко, у комшилуку, разлијегала се пјесма нечија и припуцавале су пушке. И дуго смо сједили тако, сами, одвојени од свакога. Тек касно, испред поноћи, лагано би се дигао он, огрнуо се ћурком и, узевши чибук под пазухо а фењер у руку, излазио из собе, одлазио.

XXXIII

Враћајући се једне вечери из дућана, сусретох Хатицу пред вратима. Застаде пред прагом, рашири руке и препријечи ми пут, тресући чунима, осмјехујући се.

— Погоди ко је дошао, — рече весело, па накриви главу и поче жмиркати. — Погоди!

— Ко је?..

— Неко, неко... Погађај!..

— Да није...?...

— Мајка! — узвикну она и, потрчавши, сави ми руке око врата. — Она!..

Кад сам улегао у собу затекао сам мајку како узваљена уз јастуке сједи на шилти и пуши. Опазивши ме, отури чибук у крај, придиже се и пође ми у сусрет.

— Нећеш ми, зар, замјерити што сам дошла да ти кућу видим? — рече покуњено, снѣбивајући се и ломећи прсте. — Нијесам могла срцу одољети да не дођем, да...

И, погледавши и мене и Хатицу, тихо додаде:

— Голубови моји!..

— Па ће она и ноћити код нас — брзо дочека Хатица, опет је водећи шилти и намјештајући, уређујући јастуке око ње. — Наша је ноћас!..

— А Зулфага?..

— На селу је — мирно одговори мајка и опет узне чибук. — Зар бих ја смјела доћи да је овђе?

Па привуче Хатицу уза се, пољуби је и дубоко уздахну:

— Камо среће да сам вазда с вама... Ех!..

Неко вријеме сви смо ћутали. Мајка је гутала димове враћајући их кроз нос и, како јој очи бијаху влажне, неколико их пута отирала, а Хатица је, лежећи поред ње, зубима ломила љешнике и, намигујући и као дражећи ме, пробирала језгре и грицкала их.

— А, чини ми се, сад ће и теби бољи земан доћи — рече, напоцљетку, мајка, прибирајући се и исправљајући. — Чини ми се да ће и теби добро бити...

— Мени је и сад добро — одговорих јој весело, показујући на кућу, на Хатицу. — Ја сам задовољан.

— Ама теби се твоје отело и то треба вратити, — дочека она ватреније и, као кривац какав, бојећи се да ме отворено погледа, окрену главу према мусандери. — Отета ти је бабовина...

— Да није отета, не бих се научио радити...

— Она поче истресати пепео и, токорсе, чистити лулу и стругати је.

— Јеси ли чуо да су се свадрили? — зашита отегнуто, чистећи и стружући све живље.

— Ко?..

— Зулфага и Хамид.

— Зар?..

Сломивши лулу одбаци је у крај и поче пипати око себе, као тражити нешто.

— Ономадне, у лову, Зулфага га хтио убити — рече полугласно, као да сама са собом разговара. — Пуцао, кажу, у јаребицу, па погодио Хамида у ногу... Он му све знао, све лоповлуке, па га хтио макнути са свијета... И да и Хамид није имао пушку, погинуо би...

— Па?..

— Па се Хамид распалио и сад све почео причати — настави мајка живље, окренувши се Хатици. — Долазио је и мени, па и мени причао... Нити је, каже, Зулфага имао својих пара кад је у нас дошао, нити су Хамиду паре отели хајдуци, нити је кмете онако јефтино продао, ни у грађевине онолико утрошио... Све, све, све му лаж била!...

Ја је погледах и слегох раменима.

— Па тако сам и мислио — одговорих мирно. — Друкчије није ни могло бити...

— Сад... сад узми Хамида себи, изведи га пред суд и он ће ти све потврдити — откреса она опором, пакосно, осветнички. — Ето ти свједока, болан!.. Зулфага ће ти, на срамоту, све повратити...

У мени, изненада, као да поче копцати, чепкати нешто. Гледајући је онако сурову, љутиту и распаљену, дође ми да и сам постанем суров, да је пецнем, надражим, да се осветим мало.

— А ти? — запитам тихо, полако, хотимично отежући и наглашавајући свако слово. — Ти шта ћеш?..

Она се зачуди.

— Ја?..

— Ако тужим Зулфагу, оде и ти под суд... Зар нијеси и ти свједочила како је он хтио?

— Па?..

— Осудили би и тебе...

Она се придиже, исправи се и, онако мршава, блиједа, слаба, ослони се леђима о зид и десном руком прихвати се за чело.

— Па зар нијесам зарадила да ме осуде? — рече изнемогло, промукло, блесаво нас гледајући као да се буди иза сна. — Нека ме убију, објесе, утуку, нека муче колико хоће, све сам то сама зарадила... И... ево... ја и хоћу освету љуцку и волим јој него... него освети Алаховој... него оваком животу...

Глава јој клону на раме и склопи очи.

— Ја... ето свједочила сам, а знала сам да се твоје огима — настави задихано, испрекидано, загушено. — Ја, црна мајка, устала на своје дијете, на крв своју... Црна мајка гледала како се мучиш, а мучи ти сама била крива... Црна мајка помагала душманима да те гоне, да гњаве...

Па се опет исправи, раскиде јечерму на прсима и указа на усахле, смјезуране, објештене дојке, које јој вириле испод растављених пешева од кошуље.

— И овђе... овђе — рече живље, — оклен сам те хранила, пече сада, пече и гризе и дави... Храна мајчина црну ти мајку подгриза и свети јој се... И мајка ти сад у очи не смије погледати... И мајка ти не смије рећи: сине... И не смије ти приступити мајка, јер... јер... јер...

Мршаво лице њезино изнакази се, искриви. Уста као да пређоше на десни образ, одмах покрај уха, брада као да се сравни са опуштеним подвољком, утону у њему, очи се помутише, заблијештише.

— Освети ми се!.. Гони ме!.. — протепа молећи, заставши преда мном са раширеним рукама, а ипак не смијући да ми приступи и да ме такне. — Лакше ће ми бити, ако ме пригњечиш... Уби, сине!..

Хатица заплака, побјеже из собе.

— Убите ме, гоните ме из куће своје! — јаукну мајка кушајући да пође према вратима. — Како можете оваку мајку примати?..

Бржебоље притрчаш и падох јој пред ноге.

— Моја је кућа као и твоја, мајко!..

И заплакасмо обоје, зајецасмо једно крај другога.

XXXIV

Када сам с мајком разговарао о Хамиду и његовој свађи са Зулфагом, ни помишљао нијесам никако да ће он сам, до неколико дана, доћи ми у дућан и сам ми се јавити. Кад ми стаде на ћепенак, сав изгребан, мрк, необријан, у подераним, иструлим хаљинама, — ако се оно неколико крпетина што се једва држало на њему могло назвати хаљинама, — са завезаним оком и са три крупне чворуге на глави, узвикнуо сам од чуда. Погледавши ме, као да се и он застиђе, смете, па на силу поче кашљуцати и опљуцкивати око себе.

— Поздравио те Хасан, — рече комешајући раменима и бирајући гдје ће сјести. — Рекао ми да те поздравим.

— Хасан?..

Хамид се спусти на ћепенак, одиже ногу и поче причвршћивати опуту на распалим опанцима, из којих му провиривали каљави, трули остаци од чарапа и црни, испуцани прсти.

— Не чуди се што сам га нашао — рече кроз зубе, не баталећи посла. — Оставио сам онога хајдука... Зулфагу онога... па отишао јунаку, у чету његову.

— И био четник?..

— Само десет дана...

Затим, из мокре крпе некакве, која је заударала на зној, истресе нешто духана на длан, узе га међу прсте и поче потпрашивати...

— А сад ће и Хасан доћи — рече кихајући. — Наредио ми је да ти кажем да ће доћи...

— Оставиће, зар, чету?..

Хамид опет кихну.

— Рањен је мало, па ће доћи да се лијечи... И казао је да му припремиш једну собу у кући...

— Ја?..

Хамид отре сузе што му од кихања налетиле на очи и опљуну.

— Неће он више у Зулфаге нипошто — рече суво. — Чим сам му ја љуцки опричао какав је оно чојек, одмах га и омрзнуо... И вели: неће ни у кога него у тебе.

— И данас ће доћи?

— Данас.

Тога часа чудно ми заигра срце. Једва се савладах да не узвикнем од весела.

Рањен, слаб, немоћан јаран и опет никог другог не тражи, ни у кога неће него у мене. Макар се и свађали, макар се и љутили један на другога, опет не

може да заборави, да омрзне ни он на ме ни ја на њега. Опет смо најближи, највјернији, најискренији!..

Оставивши Хамида у дућану, потрчач Хатици.

— Ти кућом управљаш, ти се питаш, па хоћеш ли да примимо једног госта данас? — запитах узбуђено, затекавши је у кухињи, украј огњишта, како чучи поред ватре и подстиче је. — Хоћеш ли?..

Она подиже главу, погледа ме. Пуно, бијело лице освијетљено ватром, свијетлило се, блистало некако, очи јој се пламиле, сијале, а црвена шамија на глави као да је и сама горјела, пламтјела.

— Госта?.. Кога?.. — запита зачуђено. — Оклен?

— Хасана!

— Њега?..

Па несвјесно испусти жарач и у забуни голим рукама хтједе гурнути у ватру.

— Враћа се, па хоће у нас... Моли — дочеках ја мекше, и сам је молећи. — А грехота да га одбијемо...

Она не одговори. Придиже се и као да пође да тражи нешто, да узме. Затим брзо поче уклањати некакве сахане са серђена и редати их по тлима, уз огњиште.

— Грехота је, — опет јој се јавих, пристајући за њом. — Наш је...

— Шта?..

И опет ме погледа зачуђено.

— Грехота да га одбијемо.

— Немој... Нипошто немој у кућу, — као до-сјети се она, хватајући ме за руку. — Нипошто!..

Мени сад истом свану пред очима: зашто је збуњена, зашто усплахирена тако. Сад се сјетих свега! И Хасановог првог доласка, и њезиних састанака с њиме, и моје ненадне женидбе. На све био заборавио као да ништа ни било није, као што човјек, пробудивши се у ведро, свијетло јутро, заборави на ружне

снове што их недавно снимаво. Чак ни Хасанова порука није ме могла потсјетити на то. Радост што ћу опет виђети јарана, што ћу га рањена примити у своју кућу и сам његовати, јача је била од свега другог и у први мах на друго нијесам ни помишљао.

Сама Хатица, ето, нехотице ми напомену, указа на све.

Али, за чудо, мјесто да се забринем, наљутим, планем, поста ми све смијешно, необично смијешно. Дође ми да јој се у лице наругам, да је подражим. И чудна жеља обузе ме да се поиграм њоме, да је намучим.

— А рашта да га не примимо? — запитах као чујећи се и прождирући је погледом. — Рашта?..

— Немој... молим те...

— А јаран ми...

Она заломи рукама, искриви се.

— Ја га се бојим — прошапта готово плачући. — Бојим га се...

— Их!..

— Ако желиш мира у кући не примај га! — викну.

Деси се, каткад, да човјек ужива, осјећа насладу неку и у мукама својим и онога ко му је најдражи... Морам рећи да сам се ја, у истини, наслађивао садашњим мукама Хатициним, светио јој се, и мјесто да олакшам, још сам је више мучио, пецао.

— Зар ти је сада мрзак, па га гониш? — запитах пакосно.

— А зар га се ти не бојиш? — живо дочека она, гризући усне.

— Вјерујем у се, да нијесам грђи од њега, макар што је јунак, — одговорих поносито — а вјерујем и теби... Што бих га се бојао?..

Она се ухвати за серђен и поче трести њиме.

— Ама ја се бојим и себе саме — готово јаукну.
— Бојим се за се, за те, за срећу коју си ми само ти донио, за слободу ов'лику... Хоћеш ли, болан, да се рвем и с њим и са собом?..

— Рви се. Бићеш јача!..

— И да се играмо ватром?..

— Ако је ватра, баш хоћу да те окушам у њој, да видим каква ћеш ми изаћи... Ето колико ти вјерујем!..

— Немој, Смајиле, — протепала она меко, мазећи се. — Не знаш ти...

— Он мене здрава пазио у својој кући, а ја њега рањена да гоним... Помисли, бона... Рањен!..

Она се намах исправи.

— Рањен?... Тешко?... — брзо запита.

— Не знам...

— Је ли стигао?... Је ли овђе?..

— Данас ће стићи... Сада...

— Онда... ево мгу куће, — дочекала она без размишљања и показа на собу. — Не смије га рањена нико његовати, него ми.

Ја је пољубих у чело.

— Онда припреми све и све уреди — рекох полазећи. — Ја ћу казати Хамиду да га примамо.

XXXV

Пошто је бербер, — кога одмах дозвасмо чим смо Хасана скинули с кола и унијели у кућу, — ступио у собу и почео припасивати дугу, шарену бошчу, Хасан, блијед, подбухо, с дебелим мјехурима испод очију, али снажан и присебан, откопча прљаву, подера-

ну, укочену од скорене крви антерију, раздрљи је мало и осмјехнувши се избаци:

— Ништа!.. Ситница је!..

Затим се окрену мени и прошапта:

— Не дај Хатици да улази... Препашће се...

Бербер, шапћући нешто у себи, клекну покрај душека, загрну рукаве и, погледавши у широку, голему рану, која се црнила изнад лијеве бедре, зачуђено узвикну:

— Охо!...

— Ситница! — и опет добади Хасан, узваливши се на јастуке. — Зрно се мало нашалило.

Па одмах стисну зубе и намршти се. Бербер немилосно забодје прсте у рану и као да нешто тражаше.

— Боли ли? — запитам полако, примичући се.

— Тхе... сврби... — проциједи он кроз зубе све се више мргодећи. — Не тражи куршума!.. Извађен је! — викну љутито берберу, одгурнувши га.

Бербер, гунђајући, дохвати ибрик с водом, очисти рану, опра и намазавши широку, танку крпу некаквим жутиим, гњецкавим мехлемом, што га уза се до-нио, приви је.

— Ништа је — рече мирно, утежући бедру платном. — Зарашће брже...

— Кроз десет дана? — запита Хасан нестрпљиво, врпољећи се. — Је ли?..

— Кроз двадесет... Превићемо је неколико пута.

Пошто је бербер отишао, улезе и Хатица у собу. Носила је велику, тешку, распаљену мангалу, на којој између жераве руменио се трбушасте, крупни кахвени ибрик и бијелили се танки филцани. Читаву главу бијаше умотала шамијом, повезала је, те јој само нос испод ње провиривао; погледа никако ни одвајала није од мангале нити од ибрика.

Хасан, опазивши је, и сам се збуни и поче пита-ти око себе, извлачити нешто испод душека. Ни ри-јечи не проговорише једно другоме, нити се за здрав-ље упиташе...

Мени смијешна дође та забуна њихова и да не бих ударио у гласан смијех, морао сам се уједати за усне. Бојећи се да се ипак нећу моћи савладати, узмем од Хатице кахву и, сједајући и испијајући, сам отпочнем разговор.

— А кад си рањен? — запитам меко, болећиво, сасвим заборављајући да сам га то исто при доласку питао. — Јуче?

— Прекјуче — кратко одговори он, не гледају-ћи ме.

— У боју?..

— Па... било је мало окршаја...

Ја се токорсе зачудих.

— Их, колико ли их морало погинути док су те-бе ранили!..

Он се наслони на јастук и, окренувши се од Ха-тице, погледа у зид.

— Мислиш ли ти да су усташи жене, кад тако питаш? -- отегну некако осорно. — Јунаци су оно, бо-лан, а ми смо нико и ништа... Једва сам живу главу изнио између њих...

И одбацивши празан филцан отсијече:

— Немој ме ни питати о томе... О томе се при-чати не може...

Хатица, бацивши најприје један топао, њежан по-глед на ме, као да ме пита за дозволу, приступи му:

— Хоћеш ли још кахве? — запита шапатом.

Он не одговори. Причини се као да није чуо.

— Хоћеш ли још кахве?

— Нека — одговори јој, не осврћући се. — Не могу...

— Шта?..

И наднесе се над њим да боље чује.

— Шта си казао?..

— Не могу.

Она је непомично стајала и као да га хтјела још нешто питати, а он, осјећајући јој близину, врпољио се и пипао рану. Тек кад се измакла од њега и изишла из собе, стиште зубе и покуша да се исправи.

— Камо среће да погибох! — јекну.

XXXVI

За све вријеме, испочетка, док се Хасан лијечио и док је имао болова био сам врло мало у дућану.

Макар што је Хамид вазда био поред њега, макар што сам и Хатици непрестано препоручивао да на њ пази, опет су увијек слали некога по ме, поручивали, звали ме.

И није да су ме звали због крупних каквих ствари, него због ситница, беспослица разних.

— Шта је? — запитам улазећи у собу, ознојен и уморан, и погледам их обоје. — Што сте звали?..

А Хасан одмах са душека дочекује:

— Треба ми духана.

— Па што нијеси Хамида послао да донесе?

— Јок!.. Ја хоћу из твоје руке... .

Па, узевши духана из моје кутије, повуче ме себи:

— Немој ићи... Остани, — каже.

— Не могу... Имам посла... .

— Остани... Слађе ми попушити цигар кад си ти овђе.

Други пут, опет, зауставља ме Хатица

— Да се договорим с тобом због кметова — вели.

— Нека... Договорићемо се сјутра — одговорим
јој весело.

— Нећу ја сјутра... Хоћу сада... Треба да им
наредим нешто...

— Нареди сама... Твоји су...

— Нећу без договора.

И обоје ме тако заустављали, задржавали. Бојали се, зар, — макар што је Хамид ту био, — да остану близу једно другом, да се погледају отворено, да се сами упусте у разговор... Кад сам ја био међу њима лакше било обојима...

Тада су већ смјели и причати и запиткивати и препирати се. За чудо, као да ни о чему другоме нијесу имали толико говорити, колико о мени. Мени у лице почну причати о мени, хвалити ме, надметати се управо у похвалама.

— Никад нијесам знао да си оваки — зборио је Хасан, наслонивши се на јастук и као дријемајући. — И огријешо сам се пред тобом, и здружио се с твојим душманином и хтио... Ех, много сам хтио! — узвикнуо би, погледавши на Хатицу. — А ти... ево... опет ме примио... и довео... и... ех, ех...

Па преврне очима, стисне зубе и, изненада, почне сам себе кудити.

— А ја... ја сам најгори чојек на свијету, — гунђао је промукло, погледом тражећи Хатицу и окрећући се према њој. — Разбојник сам, зликовац сам, хајдук, зулумћар... У мене је и срце од камена и нема милости ни љубости ни према коме... Не може, пусто, никога да замилује... И жену и ћецу кад бих имао, ни њих не бих миловао... И њима бих зликовац био... Нико се уза ме усрећио не би... Нико!

У мени се тада опет јављала она чудна жеља: да мучим, да пецам, да уједам подмукло, испотајем:

— Зар се ни Хатица не би усрећила? — питао сам тихо, указујући на њу и као подсмјехујући се. — Ни она? ..

Хасан је стискао зубе, мрштио се и мрко ме гледао. Одговарао није ништа.

— Ја само с тобом могу — брзо се уплетала Хатица, пропињући се на прсте и наслањајући ми главу на раме. — Среће своје... слободе своје... тебе... нипошто дала не бих! ..

— У мене нема ни поштења правог, ни благодарности — опет изненада викне Хасан и заклони главу јорганом да нас не гледа онако састављене, приљубљене, срећне. — Ни према коме немам благодарности... осим... осим према теби... сада... Теби нипошто не бих невјеру учинио! .. Нипошто! ..

— Ти ми и не можеш невјере учинити — одговарао сам мирно, опет га нудећи духаном. — Никад... ..

Он зине, блене у ме.

— Не могу? .. Вјерујеш ли? ..

— Вјерујем.

— И нећу, — одлучно вели тада и исправи се. — Никоме за љубав не бих ти невјеру учинио... Нико-ме! .. Ево и крви, ако треба, да пролијем за те... Ево свега ...

Чак и кад бих изишао из собе и кренуо, пошао у дућан, он је једнако о томе говорио, једнако ме хвалио и једнако нудио крви. И, кад бих замакао кроз сокаке и приближио се чаршији, увијек ми се причињавало као да га непрестано слушам како виче, како још хвали и још нуди ...

XXXVII

Хасан што се више опорављао и оздрављао, постајао је и све несношљивији, насртљивији, раздражљивији. Чинило се као да је и дјелом хтио показати како је „зликовац, хајдук и зулумћар“, како му је „срце од камена“, те како више нема „милости ни љубости“ ни према коме. Нарочито према Хатици.

Сваке вечери, кад сам се враћао кући, дочекујући ме на авлији, имала је понешто ново да прича о њему.

Накриви главу према рамену, извије танке обрве, напући усне и некако дурљиво, мазно, као дијете коме отимају лутку, ослањајући се раменом о зид, каже:

— С њиме се не може више... Чудан је постао...

— Шта ти је учинио? — запитам весело, гађајући је листићима скиданог, згњеченог шебоја у лице, који јој се обично заустављали на коси, пешевима кошуља, или падали на снијежне, обнажене прси, прекривене дугим низама бисера и дуката, који су ситно, ситно позveckивали. — Шта је било?..

— Па... па криво му што и сад, увијек, не могу бити у соби поред њега, што га и сад сама не дворим...

— Па?..

— А сад га не могу вазда дворити — вели јаче, грицкајући нокте и играјући се дукатима. — Шта ћу му ја?.. Он је сад здравији и ено му Хамида... И... и... и кад га не дворим, шта ћу с њиме у соби?.. Нећу с њиме кад немам посла... Имам ја и другог, свога рада...

— И то је све? — запитам болећиво, тужно, ругајући се и пренемажући. — Све?..

Она ме испод ока погледа, узвије носом и љутито се окрене према зиду.

— Нећу с тобом ни говорити — каже увријеђено, ударајући прстима по камењу. — Ругаш ми се.

— Не ругам ти се, јање моје... Јок!..

И полако, пажљиво завучем јој прст под кратку, затетнуту јечерму и почнем шкакљити.

— Не ругам се.

— Немој!.. — готово врисну она и, смијући се, отскочи у страну. — Не шкакљи!.. Чудан си и ти!..

— Баш?..

— Мјесто да ме пожалиш, ругаш се.

— А рашта да те жалим? — запитам пјевајући, ругајући се и опет. — Због Хасана?..

Она ђаволасто прискочи и почне ме чупкати за бркове.

— Па... па... па... — вели њежно, постиђено и наслони ми главу на прси, — вазда ме зове... Једном иште: „Дај чашу воде“... други пут: „Дај пешкир“... трећи пут: „Дај кахву“... Хамид ту, а мене зове... И све говори некако жалостиво. Каже: „Додијао сам вам, па ме и не гледате... бјежите од мене... гоните ме“...

Други пут, опет, тужила ми се како јој не да ни пјевати.

— Изишла ја на авлију, на сунце, — вели — и гледајући небо, ведрину ону, запјевала из свега гласа... А он одмах почео викати... „Драго ти“, каже, „што ћу брже ићи па зато пјеваш... И нећеш у соби да пјеваш да те лијепо чујем, него тамо на авлији... За инат!“...

И тако сваку вече. Час му криво било што трчи, пјева по авлији и игра се, час се љутио што са радинима и кметовима више разговара него с њиме. Криво му и што се смије онолико, шали, залијевајући

цвијеће и хранећи кумре, које из читава комшилука долијетале, купиле се око ње и падале јој по глави, по рукама, по раменима, весело гугућући, лепршајући крилима и хладећи је по образима. Чак се љутио и што му не одговара ништа, што се не брани, не опире, него само шути, шути и смјешка се. Непрестано као да је тражио кавге, ината с њоме и вазда се жестио што и она није била кавгација, што и она није газила у инат.

Напошљетку, једне вечери затекох је снужену, тужну, уплакану. Двије кривудава, плавкасте, танке црте. — трагови суза, — спуштале јој се низ пуначке руменкасте образе и још свјетлуцале, нос при врху поцрвенио и дошао некако тањи, а очи, крупне, влажне очи њезине, помутиле се мало, покрзавиле.

— Шта је опет било? — запитам зачуђено, чим сам прешао преко прага и затворио канат за собом. — Опет кијамет!..

Она устукну мало, заклони лице руком и некако покуњено, постиђено, погледа ме једним оком испод рукава, чије златом извезене гране као да јој горјеле на образу.

— Хоћеш ли се на ме наљутити? — запита меко, плашљиво, тихо, а глас јој дршће, трепери као да ће поново заплакати. — Хоћеш ли се љутити?..

— Љутити?.. На те?.. Зашто?..

— Крива сам.

— Ти?..

— Не смијем ти ни у очи погледати када причам — узвикну изненада и пребаци шамију преко очију. — Стид ме...

Стао сам као укопан и нијесам знао ријечи проговорити. Чудна слутња нека, необичан, јак страх нагло ме поче обузимати.

— Шта ли је учинила?.. У чему се огријешила?.. Гдје?..

— Ето, ето... почео се љутити!.. — узвикну она очајно, па ломећи прсте, спусти се испод зида и удари у плач. — Ето...

— Хатица!

Притрчим јој и прихватим за шамију да је отргнем, да је отворено погледам у очи. Она то опази, па бржебоље и рукама поклопи очи и још чвршће притеже шамију.

— Шта је било?.. Казуј!..

— У твојој кући — замуца она ломећи се, а дукати на прсима звекећу, звекећу, — у дому...

— Шта?..

— Увриједила сам ти госта...

— Хасана?..

Она збаци шамију, исправи се и затресе косом, а густе праменови опустише се, падоше по челу и лака им сјенка прели јој се преко очију, које као да намах постадоше и крупње, и црње, тамније...

— А он је крив био, душе ми, — викну ватрено, примичући ми се — и... и ја нијесам више могла трпити... он је...

Узех је за руку и лагано повукох у крај.

— Шта је било? — запитах мирно.

— Па... па... па...

Опет изви обрвама, напући усне и накриви главу према рамену.

— Па...

— Шта је било?..

— Криво му било... знаш... што ми се расцв'о карамфил, па лијеп, велик, црвен, па гори као врела крв... Ја га његовала, залијевала, па... па ми драго што се расцвао... Сагла сам се чак до земље, прини-

јела га устима и почела љубити од драгости... И Ха-мида сам звала, и хвалила му се и... и...

— И?..

— Хасану криво било што сам звала Хамида... „То“, каже, „опет за инат мени... Због црвљивог карамфила га звала“... Помисли, Смаиле!.. Мој карамфил, велики, лијеви карамфил, па црвљив!.. Мој!..

Па снажно удари папучом о камен и пркосно одиже главу.

— И није га могао гледати, — узвикну љутито, устресајући раменима — него узео пушку и онако, кроз пенџер, погодио га, преломио... Курџумом га преломио!.. Још наредио Хамиду и да му га донесе и, за инат, гурнуо га под јастук, под главу, и згњечио...

— А ти се зато наљутила?.. Је ли?..

Она застаде, обори главу...

— Жао ми га било, а нијесам се љутила — рече полугласно. — Изишла сам на авлију и да се осветим, почела се смијати, грохотом смијати... Смијехом сам домамила и кумру... Знаш ону моју кумру, што ми вазда долијеће... па ми се спустила на главу, на шамију и почела гугутати... Не знаш, болан, како је слатка била!..

— А њему и то криво?

— Кад сам узела кумру на прси, — настави Хатица живље, не дижући главе — и почела је милувати, тепати јој, он одмах у соби почео мрмољити нешто, гунђати... А чим сам је пустила и она полећела, он... опали из пушке и...

— И?..

Хатица склопи руке и, тако склопљене, поднесе их под браду. Сневесели се.

— Јадна кумра пови се, изви, залепрша... опусти једно крило и паде... Кад сам јој притрчала, била је мртва... Глава јој пала на оно раширено крило, готово на саму рану, из које цурила крв и натапала топло, мекано перје... А једно јој око остало отворено и гледа у ме, право у ме...

Суза једна скотрља јој се низ образ, заустави се на танкој, руменој усни и заблиста као кап росе на карамфилу.

— Мислила је, може бити, да сам је ја убила и зажалила на ме — прошапта снуждено. — Јадна моја кумра!..

Затим се измакну и погледа ме испод ока, поплашено.

— А тад... замуца трзајући низама дуката као да ће их откинути, — тад сам се наљутила и... и... Немој се и ти љутити, душе ти, — замоли склапајући руке. — Нећеш ли?..

— Да видим.

— Реци ми да се нећеш љутити!

— Шта си му рекла?..

— Рекла... рекла сам да је угурсуз.

Па брзо чучну поред зида и сакри лице у димије.

— То... то сам рекла!..

Ја се не могах савладати. Праснух у смијех.

— Само то?..

Њојзи као да бијаше криво што се смијем, као да је вријеђало. Не смијући сасвим да дигне главу и да ме отворено погледа, провири мало из димија и пријекорно запита:

— А шта ћеш више?..

— Па то је ништа — одговорим кроза смијех, старајући се да је осоколим. — Шала је била...

— А он се наљутио — додаде она јаче.

— Нека... И одљутиће се.

— И опет мрмљао, гунђао.

— Гунђаће, па и престати.

Она устаде, узе ми главу међу руке и унесе ми се у лице.

— И ти се не љутиш? — запита меко, милујући.
— Не љутиш?..

— Не љутим се.

— Нимало?

— Нимало.

— А мени опет жао што сам му рекла — прошапта тихо, пригушено. — Ето, жао ми... Макар и гунђао, и ружио опет... опет ми га жао...

Мазећи се гледаше ми у лице као да искушава, испитује.

— И да загладим, скухала сам алву, — настави брзо, не предушујући — и дала Хамиду да га понуди, па...

— Па?..

— Па није хтио ни окусити... Мрско му, зар, било што ја нијесам изнијела и... и што га, зар, нијесам молила да опрости...

— Могла си и замолити — дочекам ја пецкајући, дражећи је. — Опростио би...

— Ја да замолим?... Ја?... Њега?... — плану Хатица изненада и опет затресе чупима. — Да се прва покорим?... Нипошто!..

— Нипошто?..

— Не говори ми о томе — узвикну јаче, бранећи се рукама. — Нећу, нећу, нећу...

Па се брже боље затрча, ускочи ми уз бедру и сави руке око врата.

— Нико бољи од тебе!.. Нико бољи! — узвикну заносно, љубећи ме. — Ти... ти никад кумре убио не би... Јадна моја кумра!..

Нехотице се осврнем и погледам на собу у којој је сједио Хасан. И на пендеру, кроз гране феслићена опазим њега, сама. Стао покрај каната, исправио се, једном руком ухватио се за демуре, док у другој држи пушку, па нас, онако загрљене, продире чудним једним погледом, погледом каква сам још само код болесника у огњуштини виђао... Блиједо, дугуљасто лице дошло му још блеђе, мале ситне боре око очију и око носа ишарале га и направиле некако старијим, смјежураним, а мишићи на десном образу мичу му се, играју, трзају... Тога часа чинило ми се као да ће и мене, и њу, и свакога гађати као кумру, те некако и нехотице устукнем и повучем је за собом.

— Чувај се!..

— Шта је?.. — прошапта она преплашено и приљуби се уза ме. — Шта?..

— Ништа... Не бој се!..

И хтједох да пођем, да је поведем у собу и онако с њоме заједно да станем пред Хасана, кад се он исправљен, поносит и горд, помоли на прагу, шантајући и опирајући се на пушку, чију је мрку цијев грчевито стезао.

— А баш сам чекао тебе, да се вратиш из чаршије, — рече задављено, циједећи ријечи кроз зубе и старајући се да изгледа што мирнији. — Хтио сам да се опростимо.

— Да се опростимо? — узвикнем изненађен и брзо потрчим да га подухватим, подупрем, јер ми се учини као да ће пасти, посрнути. — Рашта?..

— Па... знаш... доста сам био овђе — прогунђа суво, дајући ми знак руком да му се не примичем.

— Примео си ме болесна, и хвала ти на томе... Сад сам, ево, здрав и сад могу ићи.

— Не дај му — живо дочека Хатица и поче ме дрмусати за рукав, теглити. — Није он здрав!.. Не дај!..

Хасан стиште зубе и опет прогунђа нешто. Не хтједе је ни погледати.

— Здрав сам ја, здрав — откреса поносито, након дуже почивке. — За инат свакоме оздравио сам.

Па, једнако шантуцајући и опирајући се о пушку, приступи ми и пружи руку.

— Збогом!..

— Не дај! — узвикну Хатица још јаче и препријечи му пут. — Куда ћеш?..

— Иђем... да више не дођем.

— Љутиш ли се на ме? — запита она узбуђено и рашири руке, као да би да клекне, да моли за опроштај. — Љутиш се?..

Он се причини као да није чуо.

— Мене сад ништа не боли — рече. — Иђем.

И стиснувши ме за руку, снажно затресе њоме и лагано изађе из авлије.

Исте ноћи, око јације, убио је Зулфагу и наредио мајки да пријеђе мени, јер је читаво његово имање опет остало њојзи. Двадесети дан погинуо је у Дузи...

1911.

